

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ
И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ**

КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫ

Д 13. 23. 662 диссертациялык кеңеши

Кол жазма укугунда
УДК 39:398. 22:371. 036

КОЛДОШЕВ МИСИРАЛИ

**«МАНАС» – КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ПЕДАГОГИКАЛЫК
ОЙЛОРУНУН ЭНЦИКЛОПЕДИЯЛЫК ФЕНОМЕНИ**

13. 00. 01 – жалпы педагогика, педагогиканын жана билим
берүүнүн тарыхы

Педагогика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2023

Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин педагогика кафедрасында аткарылды.

Илимий кеңешчи:

Муратов Абдыкерим Жаркынбаевич

педагогика илимдеринин доктору, профессор, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин педагогика кафедрасынын профессору

Расмий оппоненттер:

Асипова Нурбүбү Асаналиевна

педагогика илимдеринин доктору, профессор, Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин жогорку мектептин педагогикасы кафедрасынын башчысы

Батаканова Светлана Топчиевна

педагогика илимдеринин доктору, профессор, К. И. Скрябин атындагы Кыргыз улуттук агрардык университетинин мамлекеттик тил жана тарбиялык иштери боюнча проректору

Орозова Гүлбара Жалаловна

филология илимдеринин доктору, Кыргыз Республикасынын Илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунун жетектөөчү илимий кызматкери

Жетектөөчү мекеме:

Б. Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин педагогика, психология, башталгыч билим берүүнүн теориясы жана методикасы кафедрасы (71560057, Жалал-Абад ш., Ленин көчөсү, 57).

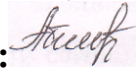
Диссертациялык иш 2023-жылдын 24-ноябрында саат 14.00до И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин жана Кыргыз билим берүү академиясынын алдындагы педагогика илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын изденип алуу боюнча уюштурулган Д 13.23.662 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот (дареги: 720026, Бишкек шаары, Раззаков көчөсү, 51).

Диссертацияны коргоонун онлайн көрсөтүү коду: <https://vc.vak.kg/b/132-iro-djs-est>.

Диссертациялык иш менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин илимий китепканасынан (Бишкек ш., Раззаков көчөсү, 51) жана Кыргыз Билим берүү академиясынын китепканасынан (Бишкек ш., Эркиндик проспекти, 25) жана <https://vak.kg/> сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2023-жылы 23-октябрда таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,

педагогика илимдеринин кандидаты, доцент: **Абдыкапарова А.О.**

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Азыркы учурда Кыргыз Республикасында улуттук кайра жаралуу, улуттук идентификация процесси өзүнүн узак кылымдар аралыгында калыптанган жана элге сиңген тарыхый тамырларын таануу, алардан агып чыккан нарк-насилдерди, асыл дөөлөттөрдү аңдап-туюу, өнүгүүнүн негизи катары аларды актуалдаштыруу маселелери менен коштолуп жүрүп жатат. Булар дүйнө, коом, адам, тарых өңдүү «себеп – натыйжа» байланыштарынын, тарыхый эс тутум, келечек, Ата Журттун бейпилдигин, тынчтыгын камсыздоо, кубаттуулугун чыңдоо жаатындагы, муундар ортосундагы өз ара жоопкерчилик сыяктуу саясый, маданий, педагогикалык парадигмалардын тутумунда аңдалууда.

Мына ушулардын ичинде дүйнөлүк коомчулуктун назарын өзүнө бурган, улуттун жүзүн, касиетин көрсөткөн, кыргыз элинин рухий өнүгүшүнөн тарыхый кабар берген, эзелки ата-бабадан бизге мурас калган улуу чыгарма «Манас» эпосунун ролу өзгөчө баалуу. Эпосто кыргыз элинин узак жылдарга созулган тагдыры жана тарыхы камтылган жана бул улуу чыгарма жүздөгөн жылдар мурда жаралып, улам алымча-кошумчалар киргизилип, муундан-муунга руханий жана педагогикалык баалуулук катары өтүп отурган. Азыркы ааламдашуу доорунда улуттар арасында диндик, тилдик, регионалдык, расалык, экономикалык, адеп-ахлактык, маданий ж.б. карама-каршылыктар тымызын жүрүп жатканда бизге улут катары байыртадан келе жаткан салттуу баалуулуктарыбызды сактап, аларды кийинки муундарга өткөрүп беришибиз керек. Кыргыз Республикасынын Президентинин «Кыргызстан элинин тарыхый жана маданий мурастарын окуп-үйрөнүүнү тереңдетүү жана атуулдук мекенчилдикти калыптандыруу боюнча чаралар жөнүндөгү» токтому (2012), «Кыргыз Республикасындагы жарандык-мекенчилдик тарбия жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамы (2014), «Манас» эпосу жөнүндө Кыргыз Республикасынын мыйзамы (2011), «Кыргыз Республикасынын жарандарын, жаш муундарын рухий-адептик, патриоттук жактан тарбиялоо концепциясы» (2010), «Манасты» мектептерде жана жогорку окуу жайларында окутуунун концепциясы» (2012), КРдин Президентинин «Манас» жана Чыңгыз Айтматов улуттук академиясын түзүү» (2019), «Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы» (2021), «Улуттук нарк жөнүндө» (2022) жарлыктары, КРдин Министрлер Кабинетинин 2023-жылдын 10-февралындагы №65 токтому менен бекитилген «Манас» эпосун изилдөө жана популярдаштыруу боюнча концепциясы», азыркы күндө жаштарды, алардын ичинде мектеп окуучуларын элибиздин руханий мурастары менен билим жана тарбия берүүнүн зарылдыгын жана мүмкүнчүлүгүн аныктап берди.

«Манас» – көлөмү жагынан рекорддордун Гиннес китебине, ЮНЕСКОнун материалдык эмес байлыктар мурасына кирген, 1995-жылы түрк элдеринин мамлекет башчыларынын катышуусунда «Манас» эпосунун 1000 жылдык мааракеси өткөрүлгөн. «Кыргыз рухунун туу чокусу болгон» (Ч.Айтматов) эпос «...белгилүү коомдук-тарыхый шарттарда түптөлүп, бара-бара кыргыз элинин рухий-социалдык турмушунун энциклопедиясына

айланган уникалдуу чыгарма» (С. Иптаров [133, 179-б.]) болуу менен ал элдин жашоо-тиричилигинин бир бөлүгүнө, улуттук культуна айланган. Ошондуктан бүгүнкү илимде «Манас» эпосун фольклордук мурастан сырткары кыргыз элинин руханий маданиятынын көп кырдуу салааларын, анын ичинде оозеки тарыхын (Б. Солтоноев, 2017), философиясын (Т. Тургуналиев, 2016), этнолингвистикасын (Х. Карасаев, 1990), географиясын (К. Матикеев, 2012 ж.б.), илимге чейинки салттык билимдерин (А. Байбосунов, 1990; А. Муратов, 2021 ж.б.), педагогикасын (Г.Н. Волков, 1971; С. Байгазиев, 2012, 2014, 2016; А. Алимбеков, 1996 ж.б.), адабияттаануусун (М.О. Ауэзов, 1961; М. Борбугулов, 2004 ж.б.) чагылдырып турган энциклопедиялык феномен катары андоого болот.

«Манас» эпосунун педагогикалык феноменалдуулугу тууралуу аргументтер эпосту топтоо, жарыялоого байланыштуу алгачкы эмгектерде эле таасын белгилене баштаган. Алсак, Ч. Валиханов эпосту «кыргыз мифтеринин, жомокторунун, уламаларынын бир мезгилге келтирилген, жеке бир адамдын – Манас баатырдын тегерегине топтолгон энциклопедиялык, диндик, медициналык түшүнүгү жана эл аралык мамилелери орун алган» [86, 25-б.] катары бааласа, Б. Юнусалиев «акыл-насаат берүүнү көздөгөн санаттарга» ширелген «таалим алуучу «роман-китептин» милдетин аткарып келген» деп адилет белгилеген [385, 3-б.]. Ал эми эпостун педагогикалык феноменин изилдөөгө алгач ирет Г.Н. Волков «Письма о Манасе» (1971) аттуу макаласы аркылуу чыйыр салып, эпостун ар бир сабы айкын педагогикалык мүнөзгө ээ экендигин ырастаган [84, 71-б.]. Г.Н. Волковдун бул эмгеги бир катар элдердин улуттук эпостору боюнча этнопедагогикалык изилдөөлөрдү жүргүзүүдө методологиялык негиз катары жетекчиликке алынып келет [С.Н. Босхамджиева, 2001; М.И. Баишева, 2004 ж.б.].

Бүгүн кыргыз этнопедагогикасында «Манастын» материалдарынын негизинде аткарылган изилдөөлөрдүн өз алдынча чоң багыты пайда болуп, калыптанып калды деп айтууга толук негиздер бар. Буга түрдүү жылдарга таандык Т. Ормоновдун «Педагогические воззрения древних киргизов (по эпосу «Манас»)» (Казань, 1972), Г.А. Абдымомунованын «Манас» эпосунун негизинде жаштарды атуулдукка тарбиялоо (2009), Ф.Т. Баитованын «Манас» эпосу аркылуу болочок мугалимдерди этнопедагогикалык жактан даярдоо» (2016), Ж.Т. Каденованын «Манас» эпосунда бала Манастын инсан, патриот катары калыптанышында элдик тарбия салттарынын ролу» (2018) ж.б. диссертациялык изилдөөлөрү күбө. Мындай изилдөөлөрдүн контекстинде С.О. Байгазиевдин «Манастын» педагогикасы боюнча китептер сериясы өзгөчө мааниге ээ. Ошону менен бирдикте «Манас» эпосун мектептин таалим-тарбия ишинде колдонуунун методикасы багытында Д.Т. Саалиеванын «Мектепте «Манас» эпосун үйрөтүүнүн методикасы» (1995), Б.К. Оторбаевдин «Семетей» жана «Сейтек» эпосторун окутуунун мазмуну жана методу» (1995), М.К. Мадумарованын «Жогорку окуу жайларда «Манастаануу» курсун тарых предмети менен интеграциялап окутуунун илимий-методикалык негиздери» (2017), Н.И. Тахированын «Манас таануу» курсун колледждерде окутууну

этнопедагогикалык негизде өркүндөтүү» (2019) деген темалардагы кандидаттык жана А.З. Зулпуевдин «Жогорку окуу жайларында «Манас таануу» курсун окутуунун илимий-методикалык негиздери» (2022) деген темадагы докторлук диссертациялары жазылган. Демек, «Манас» эпосунун руханий-педагогикалык дөөлөттөрүн өткөндүн, бүгүнкүнүн, келечектин контекстинде аңдоо шексиз актуалдуу маселе катары каралып келе жаткандыгы объективдүү факт. Бирок, адабияттарды талдоо «Манас» эпосундагы тарыхый педагогикалык ой тажрыйбалардын көп кырдуулугун, энциклопедиялык масштабдуулугун ачып берүүнү көзөмөл туткан этнопедагогикалык изилдөөлөр өтө сейрек жана системалуу эмес жүргүзүлгөнүн көрсөттү. Бул жагдай эпосту кыргыздардын салттык маданиятына шайкеш өз урпактарын адам болуунун бийик үлгүлөрүнө тарбиялоо тууралуу көп кылымдык муундардын акыл тажрыйбаларынын сыноосунан өтүп, алымчаланып-кошумчаланып олтуруп элдик тарбиянын программасына айланган көп катмарлуу, көп кырдуу педагогикалык ойлордун энциклопедиялык феномени катары ачып көрсөтүү жаатында объективдүү карама-каршылыктар бар экендигин көрсөттү. Алар төмөнкүлөр: «Манас» эпосу кыргыздардын салттык педагогикалык маданиятынын энциклопедиялык масштабдагы мурасы катары өз баасын алганы менен буга чейинки педагогикалык изилдөөлөрдө анын айрым тематикалык маселелери гана эпопеялык кеңдикке салыштырмалуу тар алкактары гана каралып келе жаткандыгы; «Манас» эпосунун тексттеринде инсандын эмгекке даярдыгын, акыл парасатын, адеп-ахлактык, экологиялык маданиятын өз ара айкалышта, бүтүндүктө өнүктүрүү тууралуу ойлор менен салттуу жөрөлгөлөрдүн жыштыгы жана алардын эпостун энциклопедиялык феноменалдуулугу катары ачылып көрсөтүлө электиги; эпосто салттык тарбия баалуулуктары гана эмес, көп кырдуу элдик билимдердин да жыш орун алышы жана алар салттык турмуштук билим берүүнүн энциклопедиялык феномени катары карала электигинин арасындагы.

Жогоруда белгиленген «Манас» эпосунун улуттук педагогикалык билимдер контекстиндеги масштабдуу орду менен аларды илим айдыңынан аңдоонун ортосундагы ажырым бизге изилдөөнүн проблемасын «Манастагы» педагогикалык ойлордун энциклопедиялык феноменалдуулугу эмнеде?» деп айкындоого мүмкүнчүлүк берди.

Белгиленген проблема «Манас» – кыргыз элинин педагогикалык ойлорунун энциклопедиялык феномени» аттуу темада илимий изилдөө жүргүзүүгө түрткү болду.

Диссертациянын темасынын артыкчылыктуу илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелерде жүргүзүлүүчү илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин педагогика кафедрасынын илимий-изилдөө ишинин перспективдүү планына ылайык аткарылган (2010-2022-жж.).

Изилдөөнүн максаты: Кыргыздардын салттуу педагогикалык маданиятынын жана жалпы педагогикалык билимдердин контекстинде

«Манас» эпосунундагы педагогикалык ойлордун феноменалдуулугун изилдөө, илимий жактан негиздөө. Бул онтологиялык картинанын негизинде улуттук маданий-педагогикалык процесстердин феноменалдуу компоненти катары эпостун мазмунундагы педагогикалык ойлордун али толук таанылып, пайдаланыла элек потенциалын аныктоо.

Изилдөөнүн милдеттери:

1. Изилдөөнүн эволюциясын, теориялык негиздерин айкындоо жана категориялык терминологиялык базасын «Элдик тарбия», «Фольклордук педагогика», «Эпос жана элдик педагогикалык маданият», «Педагогикалык ойлордун энциклопедиялык феномени» түшүнүктөрүнүн маани-маңызын, өз ара катышын тактоо.

2. Эпостогу инсандын эмгекке даярдыгын, акыл-парасатын, адеп-ахлактык, экологиялык маданиятын өз ара айкалышта, бүтүндүктө өнүктүрүү тууралуу ойлор менен салттуу жөрөлгөлөр элдик педагогикалык системанын өзөктүү багыттары экендигин далилдөө.

3. «Манас» эпосундагы элдик тарбиячылардын педагогикалык парасаттуулугу менен тарбиялоо методдорунун таасирдүүлүгүн «педагогикалык феномен» катары ачып көрсөтүү.

4. Эпостун негизинде кыргыздардын эмпирикалык билимдери жана элдик тарбиялык түшүнүктөрүнүн калктын жашоо-тиричилигиндеги, педагогикалык маданиятындагы, тарбиялоодогу ээлеген ордун феноменалдуу көрүнүш катары тастыктоо.

5. Эпостогу элдик билимдердин энциклопедиялык феноменин азыркы күндө да салттык турмуштук билим берүүнүн тажрыйбасы катары пайдалануунун мүмкүнчүлүгү катары кароо.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы. «Манас» эпосунун кыргыз эл педагогикасындагы уникалдуу көрүнүш экендиги, анын мазмунунда таалим-тарбия берүүнүн, салттык билимдерди жайылтуунун ыкмалары, методдору, принциптери жана каражаттары ар тараптуу чагылдырылгандыгы алгачкы жолу масштабдуу иликтенди; эпостун текстиндеги элдик идеяларды педагогикалык аспектиде интерпретациялоо комплекстүү мамиленин негизинде жүргүзүлдү; эпостогу педагогикалык ойлордун системасын элдик салттуу педагогикалык маданияттын компоненти катары изилдөө иш-аракеттери жүрдү жана алардын азыркы жаштарды тарбиялоодогу мүмкүнчүлүгү аныкталды; «Манас» эпосунун кыргыз этнопедагогикасынын феноменалдуу көрүнүш катары изилдөө аркылуу улуттук педагогиканын мазмуну белгилүү деңгээлде толукталды; изилдөөдө айкындалган педагогикалык ойлор этномаданий мурас катары жалпы адамзаттык рухий-педагогикалык баалуулуктар кенчинин баюусуна белгилүү деңгээлде салым кошору көрсөтүлдү.

Изилдөөнүн натыйжаларынын практикалык мааниси: Изилдөөнүн натыйжалары төмөнкүдөй чөйрөлөрдө колдонулушу мүмкүн: этнопедагогика илиминде «Манас» эпосунун таалим-тарбиялык табиятынын энциклопедиялык аспекттерин жаңыча изилдөөдө; «Манас» эпосундагы улуттук тарбиянын башкы баалуулуктарына таянып азыркы жаштарды тарбиялоо концепцияларын

иштеп чыгууда; орто мектептерде, жогорку окуу жайларда «Кыргыз адабияты» предметинин, «Педагогиканын тарыхы», «Кыргыз этнопедагогикасы» дисциплинасынын, тарбиялык сабактардын жана тарбиялык иш-чаралардын мазмунун жана методикасын өркүндөтүүдө.

Диссертациянын коргоого алынып чыгуучу негизги жоболору:

1. Кыргыздардын мекенчилдик-баатырдык, адеп-ыймандык, экологиялык, акыл-эс, дене-бой, эстетикалык, үй-бүлөлүк ж.б. тарбиялык идеялары «Манас» эпосунун сюжеттик-мазмундук, образдык системасына сиңдирилген жана алар элдин архетиптик-мифологиялык, улуттук байыркы маданиятынын катмарынан башат алып, бүгүнкү күнгө чейин улам толукталып, эпостун мазмунуна кошулуп келген.

2. «Манас» эпосундагы педагогикалык идеяларда жоокерчилик заманда уландар менен кыздардын, жалпы элдин Ата Журттун азаттыгы үчүн күрөшү үчүн баатыр, эр жүрөк, мекенчил болууга тарбиялап, идеалдуу инсандардын өмүр жолу аркылуу жаштарга үлгү болуучу образдарды түзгөн, алар Манастын жана анын чоролорунун баатырдыгынан, Бакай менен Каныкейдин акылмандыгынан ж.б. каармандардын оң сапаттарынан өрнөк алган. Эпос чагылдырган тарбиялоонун ыкмалары, методдору, принциптери жана каражаттары элдик педагогиканын баалуулуктары катары азыркы ааламдашуу доорунда да актуалдуулугу жана окуу-тарбия процессинде колдонуу мүмкүнчүлүгү жогору.

3. «Манас» эпосунда чагылдырылган элдик эмпирикалык билимдер, элдик дипломатия, полиглоттук, башкы каармандардын тынчтыкта жашоо үчүн чакырыктары, калктын колдонгон үрп-адаттары, салттары, улуттук оюндары көчмөн жана жарым-жартылай көчмөн эл катары кыргыздардын турмушунда жаш муундарды социалдык тарбиялоонун таасирдүү каражаты болуу менен элди ынтымакка, биримдикке, бир адамдын айланасына баш кошууга, бирдиктүү, күчтүү мамлекет түзүүгө кызмат кылган.

4. Эпостун маани-мазмунунда камтылган көөнө дөөлөттөр, көп кылымдарда түптөлгөн баалуулуктар педагогикалык аспектиден философиялык-методологиялык жоболорго, теориялык булактарга жана азыркы замандын билим жана тарбия парадигмаларына таянганда кыргыз элинин педагогикалык идеяларынын энциклопедиялык феномени деп атоого логикалык жактан тастыкталат. «Манас» эпосунун педагогикалык феномен катары кыргыз эл педагогикасындагы жана улуттук руханий маданияттагы орду жогору болгондугу аныкталат.

5. «Манас» эпосундагы педагогикалык феноменалдуу көрүнүштөрдү доор жана жеке инсандардын тагдыры менен байланыштырып Кыргыз Республикасынын билим берүү мекемелеринде колдонуунун практикасы, ал идеяларды жаштарга сиңдирүүнүн тажрыйбалары жана мүмкүнчүлүктөрү педагогикалык шарттардын, метод-ыкмалардын илимий-практикалык негиздүүлүгүн тастыктайт.

Изилдөөчүнүн жеке салымы: изилдөөдө коюлган милдеттерди чечүү үчүн иштин методологиялык булактары жана методдору жеке өзү тарабынан

аныкталып, «Манас» эпосу педагогикалык аспектиде окуп-үйрөнүлүп, талданып, эпостун мазмунунда камтылган педагогикалык билимдер жана элдик түшүнүктөр айкындалып, алардын кыргыз элинин жашоо-тиричилик күтүнүү мүнөзүн, табиятын аңдап-билүүдөгү ээлеген орду жана мааниси автордун жеке өзү тарабынан такталган жана илимий натыйжалары, коргоого сунушталган жоболор изденүүчү тарабынан иштелип чыккан.

Изилдөөнүн натыйжаларынын апробацияланышы жана тастыкталышы: Ош мамлекеттик университетинин педагогика кафедрасынын отурумдарында (2013-2022-ж.ж.), семинарларында, илимий жумалыктарында, Ош (2013-2022-ж.ж.), Бишкек (2013-2022-ж.ж.), Москва, Сан-Франциско, Новосибирск, Нижний Новгород, Чебоксары, Уфа, Бишкек-Цукуба, Екатеринбург, Киев, Харьков (2013-2023-ж.ж.), ж.б. шаарларда өткөн эл аралык илимий-практикалык конференциялардын материалдарында, ошондой эле Россиядан тышкары 6 жакынкы жана алыскы чет өлкөлөрдө өткөн илимий жыйындарда талкууланып, алардын жыйнактарында жарык көргөн. Изилдөө ишинин жүрүшүндө басмадан төрт бөлүктөн турган «Башкасын коюп, Манасты айт!» аталышындагы илимий-усулдук колдонмо (Ош шаары, 1-бөлүк, 2015-ж.; 2-бөлүк, 2016-ж.; 3-бөлүк, 2017-ж.; 4-бөлүк, 2018-ж.) жана «Манас» – кыргыз элинин педагогикалык ойлорунун энциклопедиялык феномени (Манасчы Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча)» (биринчи басылышы, Ош: 2019. – 428 б; оңдолуп жана толукталып 2-басылышы, Ош: 2022. – 398 б.) аталышындагы монографияда апробациядан өткөрүлдү.

Диссертациялык изилдөөнүн натыйжаларынын жарыяланышы: изилдөөнүн багыты боюнча 84 илимий макала, 4 илимий-усулдук колдонмо жана монографиялык эмгек, изилдөө проблемасынын алкагында баары болуп 89 материал жарык көргөн. Илимий макалалардын жарыялануу географиясы Россия, Чехия, Польша, Украина, Германия, Индия, Египет, Малайзия ж.б. мамлекеттерди камтыйт. Алардын ичинен 2 макала Scopus статусундагы журналдарда жарык көргөн.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү: эмгек киришүүдөн, төрт баптан жана алардан келип чыккан корутундулардан, жалпы корутундудан жана практикалык сунуштардан, библиографиядан (385 аталыш), таблицалардан (6), сүрөттөн (1) тиркемеден (1) турат. Иштин жалпы көлөмү – 263 бет.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Биринчи бап «Манас» эпосун кыргыз элинин педагогикалык ойлорунун энциклопедиялык феномени катары изилдөөнүн теориялык-методологиялык негиздери» деп аталып, жалпысынан бул бап диссертациянын теориялык-методологиялык базасын аныктоого, проблеманын изилдениш эволюциясын обзордук багытта анализдөөгө жана эмгектеги түйүндүү түшүнүктөрдүн маанисин чечмелөөгө арналды. Анын биринчи параграфы «Манас» эпосун дисциплиналар аралык жана тарыхый

педагогикалык аспектте изилдөөнүн эволюциясы» деп аталды. Эпосту изилдөө XIX кылымдагы анын айрым бөлүктөрүн жазып алуучулар (В.В. Радлов, Ч.Ч. Валиханов) тарабынан эле башталып, алар кыргыз элинин байыркы мурасындагы баатырдык тууралуу элдик педагогикалык ойлорго, эрдиктин идеалдарына, мекенди коргоо менен бирге эле достук, сүйүү, толеранттуулук, боордоштук сыяктуу түшүнүктөр кеңири чагылдырылгандыгына басым коюп өтүшкөн. Ошол окумуштуулардан баштап манастануу илим катары түптөлүп, оош-кыйыш жол басып, ондогон жылдар ичинде толук калыптанып бүткөн, илимий-теориялык деңгээли бийик илим таризинде көрүнгөн. Эпосту педагогикалык жактан изилдөө да жалпы эле манастануунун өнүгүшү менен байланыштуу болуп, аны төрт этапка бөлүп кароого болот: биринчиси, бул илимдин жаралган мезгили, б.а., Ч. Валихановдун, В. Радловдун эмгектери жазылган жылдар (XIX кылымдын II жарымы); экинчиси, советтик мезгилдин 1920-1952-жылдары; үчүнчүсү, 1952-1990-жылдар; төртүнчүсү, эгемендүүлүк доорундагы манастануу илими. Мындай бөлүштүрүү шарттуу болгону менен 1952-жылдагы Фрунзе шаарында өткөн «Манас» эпосунун элдүүлүгү тууралуу эл аралык конференция өзүнчө бир этаптын бүтүшү жана чоң этаптын башталышы болуп эсептелет, анткени андан мурда XX кылымдын 30-40-жылдарында «Манас» эпосун, анын ичинде андагы каармандардын элдик педагогика, элдик акылмандуулук менен байланышкан жактарын изилдеп, эпостун таалим-тарбиялык маани-маңызына жогору маани берген Е. Поливанов, К. Тыныстанов, Э. Арабаев, Т. Байжиев, З. Бектенов ж.б. окумуштуулар репрессияга дуушар болуп, камакка алынган.

Эпостун педагогикалык асылнарктарын изилдөөнүн бир багыты аны этнографиялык изилдөөлөр менен байланыштуу жүрдү, этнографтар эпостогу кыргыз элинин салт-санаасын, үрп-адаттарын изилдеп жатып, ошол этнографиялык категорияларды этнопедагогикалык аспектиден түшүндүрүп берди. «Көкөтөйдүн ашы» бөлүмүндө «ат чабыш», «найза сайыш», «күрөш», «жамбы атыш» сыяктуу элдик оюндар, көп эпизоддордо Манастын сүйүктүү оюну «ордо» тууралуу, «тогуз коргоол» жөнүндө айтылат, мындай этнографиялык материалдарды талдоо учурунда окумуштуулар (С.М. Абрамзон, Ю.С. Худяков, И.Б. Молдобаев, Б. Акмолдоева) алардын педагогикалык мааниси тууралуу да сөз кылып өткөн.

Эпостогу педагогикалык ойлорду изилдөөнүн теориялык-методологиялык базасы Г.Н. Волковдун 1974-жылы чыккан «Этнопедагогика» деген эмгегинин «Эпос жана педагогикалык маданият» деген бөлүмүндө чагылдырылган, анын 1971-жылы жазылган «Письма о Манасе» деген макаласында «Манасты» педагогикалык эстелик катары кароого чакырык таштаган, кыргыздардын «Манаска» мамилесин «Созвездие земли» (1979) очеркинде ачып берген, ал эпосту чуваш тилине которгон. Ошентип, педагогикалык манастанууда советтик чуваш окумуштуусу, этнопедагогиканын негиздөөчүсү Г.Н. Волковдун эмгеги чоң болгон. Анын жетекчилиги астында Т. Ормонов «Мудрые заповеди народа» (1977), «Педагогическая пансофия киргизского народа» (1978) деген макалаларын,

«Педагогические воззрения древних киргизов (по эпосу «Манас»)» деген темаларда кандидаттык диссертацияларын жазган. Ал «Манас» элдик энциклопедия катары кыргыздардын рухий турмушунун бардык жактарын гана камтыбастан, билимдердин тармактарын: эне тили жана адабиятын, тарыхын, этнографиясын, архитектурасын, психологиясын, педагогикасын, медицинасын, астрономиясын, математикасын, биологиясын, географиясын, метеорологиясын, адамдын анатомиясын, жаныбарлардын физиологиясын да чагылдырарын белгилеп, «Манас» – кыргыздардын педагогикалык казынасы» экендигин айткан. «Манас» эпосундагы улуттук идеялардын чагылдырылышын көтөрүп чыгып, интернационализмди артка сүрүп койгондугу үчүн Г.Н. Волков да, Т. Ормонов да тоталитардык системанын куугунтугуна кабылган.

Г.Н. Волков эпопеянын мазмунунан азыркы окуучу жаштар өзүлөрүн кызыктырган, ойлонткон, түйшөлткөн, келечек жашоо-турмушун акыл-эстүүлүк менен курууга максат-мүдөө кылган көптөгөн суроолорго жооп табуу мүмкүндүгүн белгилеп: «Чыныгы адам кандай болуу керек? Абийир, ар-намыс, уят, кадыр-барк, парз, нарктуулук, ак ниеттүүлүк, жакшылык, адамгерчилик деген эмне? Мен жөнүндө адамдар эмне дешет? Жарык дүйнөдө эмне үчүн жашаймын? Элдин көп кылымдык тажрыйбасы жалпыланган «Манас» өңдүү чыгарманы окуп-үйрөнүү, эпостун айрым баптарынын мазмунун окуучулардын күчтүү сезимдер менен айтып берүү мүмкүндүгү гана маанилүү болбостон, алардын аң-сезиминде жогоруда аталган жана аларга окшогон: курчаган дүйнө жана өзү жөнүндө, өзү үчүн өзүнө-өзү берчү көп сандаган суроолордун пайда болуусу маанилүү. Өзүнө-өзү берчү мындай суроолорсуз жарандык да, атуулдук да, адеп-ахлактык да жана өзүн-өзү тарбиялоонун да болуусу мүмкүн эмес. Ал эми өзүн-өзү тарбиялоосуз кандайдыр олуттуу тарбия тууралуу кеп козгоо, одоно айтканда, сандырактык», – деп жазган [Волков, Г.Н. Письма о Манасе [Текст] / Г.Н. Волков // Литературный Кыргызстан. – Фрунзе, 1971. – № 1. – 112-б.]. Өзүн-өзү тарбиялоо процесси, бул – баланын эпостун текстиндеги бабалардын фольклорго сиңдирген көөнөрбөс дөөлөттөрүн өз алдынча өздөштүрүү үчүн компетенттүүлүккө жетишүүсү.

«Манаста» бир катар педагогикалык проблемалар (балдардын төрөлүүсү жана таалим-тарбиялануусу ата-баба, үй-бүлө салтын мурастаонун, элдин жана коомдун алгалоосунун зарыл шарты катары; жетилген адамды калыптоонун улуттук идеалы; ишмердүүлүктө жана күрөштө инсанды торолтуунун мыйзам ченемдүүлүктөрү; инсанды өнүктүрүүнүн салыштырмалуу чексиз процесси; инсандын өркүндөгөн деңгээлин аңдап-билүү үчүн аны сыноо (той-тамашадагы, мелдештердеги, жарыштардагы көп сандагы улуттук оюндар, анын ичинде аскердик оюндар); аң-сезимге оозеки таасир этүүнүн формалары (санат, насыят, осуят, нуска, коомдук пикир, каалоо-тилек, бата, ишара (четин гана чыгарып сүйлөө), кыйытуу, жеме, ант, шерт, каргыш жана ушул сыяктуулар); таалим-тарбияда үлгүнүн, өрнөктүн жана аксакалдардын орду ж.б.) орун алгандыгын Т.О. Ормонов белгилейт. [Ормонов, Т.О. Педагогические воззрения древних киргизов (по эпосу «Манас») [Текст]: автореф. дисс. ... канд. пед. наук / Т.О. Ормонов. – Казань, 1972. – 13-б.].

Андан ары изилдөөчү «Манаста» тарбиялоонун төмөнкүдөй ыкмалары колдонулганын айтып өтөт: түшүндүрүү, үйрөтүү, көрсөтүү, мелдеш, кеңеш, колдоо (жактыруу), элдик ырчылардын ырлары жана төкмөлөрдүн айтышы, үндөө, чакырык, керез, кошок, эмгек, эпке келтирүү (тил алдыруу), жеме, тыюу, мажбурлоо, сөгүш, каргыш, ант, шерт, коркутуу (жүрөк заада кылуу), жазалоо, тилдөө ж.б.у.с.

Чет өлкөлүк окумуштуу-методисттердин өз элине тиешелүү көлөмдүү эпостордун мазмунунда камтылган өзгөчөлүү педагогикалык идеяларды окуучуларга жеткирүү багытында аткарылган М. Т. Гоголеванын «Изучение героического эпоса (Олонхо) в якутской школе», Н. Г. Никитинанын «Методика приобщения учащихся начальных классов якутской школы к героическому эпосу Олонхо», Н. Н. Шарапованын «Изучение героического эпоса «Джангар» на уроках родной литературы в 5-11 классах калмыцкой школы» аталышындагы кандидаттык диссертациялары, Ш.М.-Х. Арсалиевдин «Этнопедагогика чеченцев» деген китеби биздин изилдөөгө методологиялык негиз болуп берди.

Кыргыз этнопедагогу А. Э. Измайлов «Народная педагогика: педагогические воззрения народов Средней Азии и Казахстана» деген эмгегинде «Манас» бул кыргыз элинин ой-тилеги, идеалы, салттары, эстетикалык табити экендигин белгилейт, кыргыздар «Манастын» үзүндүлөрүн айтуу аркылуу балдарды патриотизмге, Мекенди сүйүүгө, милдетти бекем аткарууга, чынчылдыкка, адилеттүүлүккө тарбиялай тургандыгына мисал кылат. Каракалпак, казак, өзбек үй-бүлөлөрүндө «Алпамыш» айтып, балдарга тарбия берерин белгилеп келип, өзбек элинде тарбиялык мааниси жогору «Айсулуу», «Айчынар», «Толгонай», романтикалык «Рустам», «Якка Ахмад», сүйүү темасында «Арзыгуль», «Язы жана Зебо» ж.б. дастандар бар экендигине токтолот. С. О. Байгазиев «Манас» эпосундагы баланы эркин тарбиялоо философиясы», «Манас» эпосу: тарыхый эстутумга, антиманкурттук рухка жана мекенчилдикке тарбиялоо», «Бала Манастын инсан катары калыптанышында эмгек тарбиясынын ролу», «Манастын» ата-эне жөнүндөгү этнопедагогикалык осуяты», «Манас» эпосундагы өнөр-билим педагогикасы», «Аялзаттын тунугу, ак жоолуктун улугу Каныкей – Ала-Тоолук кыздардын руханий-адептик маягы», «Манас» эпосунун руханий, адептик-философиялык, патриоттук улуу дөөлөттөрү жана педагогикалык асылнарктары» ж.б. эмгектерин жазган, алардын негизги концепциясы – «Манас» эпосунун азыркы жаштарды тарбиялоодогу мүмкүнчүлүктөрүн окутуу-тарбиялоо процессинде колдонуу жана улуу эпостун педагогикалык ойлорунун жалпы адамзаттык гуманисттик ойлор менен тогошуусу. А.Алимбеков «Кыргыз этнопедагогикасы» аттуу эмгегинде Жакып кандын, Көкөтөйдүн мисалында кыргыз элинин турмушундагы баланын мааниси, балалуу болбой жүрүүнүн трагедиясы, эркек уулдун мураскер катары атанын тагдырындагы орду тууралуу айтып өтсө, «Манас» – салттуу педагогикалык билимдердин көөнөрбөс булагы» деген макаласында эпостун педагогикалык маанисине кеңири токтолот. А. Муратов «Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы» деген китебинде: «Манас» –

элди мекенчилдикке, эл-жерин сүйүүгө тарбиялоону биринчи милдет катары кийинки муундарды тарбиялоо менен анда элдик педагогиканын бардык эле түрлөрү, ар кыл формалары айтылгандыгы белгиленет. Мисалы, «кыргыздар баатыр болор баланын төрөлүшүн, ага ат (ысым) коюуну өзгөчө карашкан» деп келип, эпостогу сүйүнчүлөө салты, Ошпурдун тарбиялык таасири, элдик салттагы «Кырк чоро» түшүнүгү, Манастын Алмамбет менен достугу, кыздардын уздукту, акылмандыкты Каныкей аркылуу элестеткен учурлары, Бакайдын «педагогикасы» тууралуу айтып келип, «Манас» эл турмушунун гана эмес, элдик оозеки чыгармачылыктын да энциклопедиясы болгондуктан, чыгарманын поэтикасында жоктоо, арман, керээз, учурашуу, коштошуу, ант, пейзаж ж.б. жанрлар, трагедия, комедия сыяктуу сүрөттөө формалары турат, алар жаш муундарды сөз дүйнөсүнө тарбиялайт», – деп жазат. [Муратов, А.Ж. Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы [Текст] / А.Ж. Муратов. – 1-китеп. – Бишкек: Турар, 2011. – 67-71-бб.].

. Ал эми «Кыргыздардын элдик билимдери жана тажрыйбалары» аттуу эмгегинде «Манас» эпосундагы элдик билимдердин чагылдырылышын тексттен алынган мисалдар менен көрсөтөт. Алар: математикалык, географиялык, аскердик, техникалык, кол өнөрчүлүк, физикалык, химиялык, ботаникалык, зоологиялык, астрологиялык, педагогикалык, архитектуралык, агрономиялык, ветеринардык, мелиорациялык, дипломатиялык, генетикалык ж.б. отуз үч элдик билимдер жана тажрыйбалар. Автор «Манас» эпосунун энциклопедиялык феноменин бул эмгегинде дагы бир жолу далилдейт. «Манас» эпосу темасындагы этнопедагогикалык изилдөөлөрдө (А.Алимбеков, С. О. Байгазиев, Г. Н. Волков, А. Э. Измайлов, Н. А. Асипова, А. Т. Калдыбаева, Б. Исаков, А. Муратов, Т. Ормонов ж.б.), эпос – кыргыз элинин жан дүйнөсүнөн сарыгып чыккан көркөм чыгармасы, нечендеген кылымдарды карыткан жашоо-тиричилик тажрыйбасы жана элдин акыл-эс дасмыяларын синтездеген, кыргыздардын уюмдашкан эл катары жашоо мүнөзүнөн, үрп-адаттарынан, салт-санааларынан, каада-жөрөлгөлөрүнөн агылып чыккан не бир асыл ойлорду көркөм жалпылап, урпактарына керээздеген улуу педагогикалык мурас экендиги белгиленет.

I баптын 2-параграфы «Манас» эпосун «педагогикалык ойлордун энциклопедиялык феномени» катары кароонун объективдүү өбөлгөлөрү» деп аталат. Элдик тарбия – элдин көп кылымдык тажрыйбасы, балдарга карата «мындай кылууга болот», «мындай кылууга болбойт» деген насыяты. Ошол насыятка карата кийинки муун түздөлгөн, үлгү туткан. Мисалы, «Кыз балдарга кырк үйдөн тыюу» деп кыздарды уяң, ийменчээк, тартынчаак болууга тарбиялаган, ар бир кыз узчулукту (кийим бычуу, тигүү, жамоо, шыруу, токуу ж.б. кол өнөрчүлүктөрдү) билүү керек деп, турмушка чыга элек кезде эле энеси ушуларга даярдаган. Элдик тарбиянын негизги максаты – балдарды жамаатка аралашууга, турмушта жашай билүүгө көнүктүрүү болгон. «Тарбиялоо жөнүндөгү талаптар, керектөөлөр жана тажрыйбалар улут пайда болгонго чейин эле пайда боло баштайт. Алсак, азыркы адамдар үчүн эрежеге айланган улууларды сыйлоо салтынын учугу уруулук коомдо жатат. Өткөн муундардан

мурас калган өнөрлөрдү, турмушка керектүү жүрүм-турум эрежелерин үйрөнүш үчүн уруу коомунун жаштары уруу башчыларын, улууларды кунт коюп угушуп, алардын акыл-насааттарын, буйруктарын өзүлөрүнө үлгү катарында кабыл алышкан жана аткарышкан. Байыркы мезгилдерден тартып ушул күнгө чейин бул салт эл турмушунда бекем сакталып келе жатат. Же, тарыхтын буурул таңында көз жарган мифтерди мисалга тарталы. Мында деле адамдардын жашоо-тиричилиги, адеп-ариятине байланышкан орошон ойлор, осуяттар мол. Андыктан, улуттун улут болуп калыптанышында ошол рухий башаттар да чоң роль ойногонун эске ала жүрүү шарт» – деп жазат А. Алимбеков. [Алимбеков, А. Кыргыз этнопедагогикасы [Текст]: окуу куралы / А. Алимбеков. – Бишкек, 1996. – 6-7-бб.]. Элдик тарбия бул же тигил элдин салттуу тарбиялык тажрыйбасынан келип чыгып, анын өзүнүн идеалдары, принциптери, методдору, каражаттары бар, алар улуттук фольклордо, үрп-адаттарда, элдик ишенимдерде жана тыйымдарда, элдик майрамдарда, элдик кол өнөрчүлүктө жана элдик искусстводо сакталып, муундан муунга өтүп турат.

Ошол элдик тарбиянын эң чоң функциясын кыргыз калкында оозеки чыгармачылык аткарып келген. Аны жалпысынан **«фольклордук педагогика»** деп атайбыз. Мисалы, элдик жомоктор балдарды ар тараптан тарбиялоо менен алардын кыялын өстүргөн, бири-бирине айтып берүүгө жеңил болуп, кеп маданиятына үйрөткөн. Жаңылмачтар жана табышмактар балдардын тапкычтыгын, кыраакылыгын, жалпы эле акыл парасатын жогорулатууга жардам берген ж.б. Мына ошол фольклордук педагогиканын ичинен биз темага байланыштуу **«Эпос жана элдик педагогикалык маданият»** түшүнүгүн диссертацияда бир топ кеңири карап чыктык. Эпос – фольклордун эң байыркы жана эң көлөмдүү жанры болуу менен анда элдин турмушуна, социалдык абалына, балдарды жана жаштарды тарбиялоо маданиятына өзгөчө көңүл бурулат. Байыркы Грециядагы «Илиада» жана «Одиссея» эпосторунан тартып, башкыр элинин «Урал-Батыр», буряттардын «Гэсар», калмактардын «Жангар», тувалыктардын «Мете Баян-Тоолай», якуттардын «Нюргун Боотур», алтайлыктардын «Алтай-Бучай», хакастардын «Албынжи», өзбектердин «Алпамыш», түркмөндөрдүн «Көр уулу», казактардын «Кабыланды баатыр», «Кыз жибек» эпостору, осетин, адигей, балкар, кабардин элдеринин нарттар тууралуу баяндары, орустардын «Игордун кошуну тууралуу сөзү» жана былиналары өз мазмунунда камтыган педагогикалык ойлор – ар бир элдин руханий байлыгы. Кыргыздардын «эпикалык доор» деген мезгилдеги калктын жаратылыш менен күрөшүүдөгү алсыздыгы «Эр Төштүк», «Кожожаш» эпосторунда чагылдырылат. «Жаныш-Байыш», «Курманбек», «Шырдакбек», «Эр Табылды», «Жаңыл Мырза» ж.б. эпостордогу негизги тема – элдик баатырлардын калмак баскынчыларына каршы күрөшү, бул чыгармалардын каармандары сырткы душмандар менен күрөшүүдө жаштарды биримдикте, ынтымакта болууга үгүттөгөн. Жаныш, Байыш, Солтоной, Курманбек, Шырдакбек, Табылды, Сейитбек ж.б. каармандардын образы аркылуу алардын оң сапаттарын көрсөтүп, идеалдуу элдик баатырлар аркылуу кийинки муунду

тарбиялаган. Сулуулуктун, акылмандыктын идеалын Каныкейдин, Айчүрөктүн, Айганыштын, Зулайканын, Карлыгачтын образдары, кыз-келиндердеги баатырдыктын үлгүсүн Жаңыл Мырза, Кыз Сайкалдын образдары аркылуу берген. Ушул «Эпос жана элдик педагогикалык маданият» түшүнүгүн чечмелөөдө С.Н.Босхамджиеванын «Этнопедагогические воззрения ойрат-калмыков (На материале эпоса «Джангар»)» деген диссертациялык изилдөөсүндөгү ойрот-калмактардын «Жангар» эпосуна байланыштуу педагогикалык ойлорун, С.А.Даваевдин «Использование идей народной педагогики в калмыцкой школе на материале эпоса «Джангар» (идеал совершенного человека)», М.И.Баишеванын «Этнопедагогические воззрения народа Саха (На материале олонхо)» деген темадагы диссертацияларынын идеяларына талдоо берүү эпостор педагогикалык баалуу мурастар экендигин айкындады.

«Педагогикалык ойлордун энциклопедиялык феномени» түшүнүгүн ачып берүүдө төмөнкүдөй таблица колдондук.

Таблица 1.1. – «Манас» эпосунун педагогикалык энциклопедиялык феномен катары негизги белгилери

№	Педагогикалык энциклопедиялык феномен катары белгилери	Педагогикалык энциклопедиялык феномен катары белгилердин көрүнүштөрү жана мисалдары
1	Көп варианттуулугу, коллективдүү чыгармачылык экендиги	Көп варианттуулук – оозеки чыгармачылыктын эл арасына кеңири тарагандыгынын белгиси. КР УИАнын кол жазмалар фондусунда эпостун 78 варианты сакталып турат, булардын мазмунунда, сюжетинде бири-бирине окшобогон учурлар да кездешет, демек, эпос бир эле чыгарма эмес, аны ондогон чыгарма деп атоого болот, анын педагогикалык таасири ушунчалык масштабдуу жана кыргыздардын миндеген муундарына тарбиялык жактан таасир эткен. «Манасты» түпкүлүгүндө бир адам (уламыштарда Ырамандын Ырчы уулу деп айтылат) айта баштаса да, улам кийинки манасчылар өз кошумчаларын кошуп отуруп, жамаатташкан ойлордун синтезин өзүнө сиңдирип, жалпы көпчүлүктүн таалим-тарбиялык ойлорун өзүнө камтып калган.
2	Тарыхый жактан узак мезгилди чагылдырышы (сегиз кылым ортосу)	Эпостун окуялары болуп өткөн доорлор тууралуу көз караштар төмөнкүдөй: V-X кылымдар (В.Радлов, М.Ауэзов, К.Рахматуллин, П.Фалеев ж.б.); IX кылым (А.Бернштам); X-XII кылым (Б.Юнусалиев, Р.Кыдырбаева, Э.Абдылдаев, И.Молдобаев); Чыңгыз кандын доору – XIII кылым (Маркварт); Алтын Ордо доору – XIII-XIV кылым (Ч.Валиханов); Жунгар-Ойроттордун басып кирген доору – XV-XVII кылым (А.К.Боровков, И.Л.Климович ж.б.). Демек, кыргыз тарыхынын көптөгөн доорлорунун изи камтылып, элдин тарыхый билимдеринин жогорулашына, тарых менен эпосту байланыштырууга мүмкүнчүлүк түзгөн.
3	Элдин мифологиялык көз караштары, түшүнүктөрү сиңген чыгарма	«Манастын» курамында табият көрүнүштөрү тууралуу этилогиялык, асман телолорунун келип чыгышы жөнүндө космогониялык, уруу, уруктардын пайда болушу тууралуу этнологиялык, адамдын жаралышын болжолдогон антропологиялык, адамзаттын келечеги тууралуу ой жүгүрткөн

		эсхатологиялык ж.б. мифтер учурайт. Мифтер «адамзаттын педагогикасы» (Гегель) катары өзгөчө мааниге ээ болуу менен бул байыркы адамдардын көз караштары кийинки муунду жамандыктан арылтып, жакшылыкка, кара өзгөйлүктөн качып, ак ниет болууга чакырган. Алмамбеттин дуба окуп күндү жаадырышы (жайчылык), Конурбайдын кароолго койгон куу өрдөгү, куу түлкүсү, куу кулжасы, Манастын Ак шумкары менен Кумайыгы, Чыңкожонун учуп жүрүүчү, Кыястын сүйлөөчү аттары, Айчүрөктүн ак куу кебин кийиши, жалгыз көздүү адамдар, адамдан башкача күчтүү Макен Малгун ж.б. мифтик жандыктар жана көрүнүштөр, арбак түшүнүгү кийинки муун үчүн тарбиялык мааниси чоң этикалык-эстетикалык баалуулуктар болуп эсептелет.
4	Санжырачылык маалыматтарды берет	Манастын жети атасы, бул же тигил уруунун келип чыгышы, каармандардын кимиси менен кимиси канча атадан кошула турганы тууралуу ойду берүү менен манасчылар эпостогу каармандар аркылуу чыгарманы угуучуларды жана кийинки муунду бир туугандардай ынтымактуу болууга чакырган.
5	Ислам дининин таасири аркылуу эпостун педагогикалык маанисинин тереңдеши	Эпосто, өзгөчө С.Орозбаковдун вариантында Алла Таала, барбадигер, байгамбар ж.б. ислам дининин түшүнүктөрүнүн болушу. Чыгарманын аяк жагында Манастын, Алмамбеттин, Сыргактын өздөрү мурда кылган күнөөлөрүн (кишилерди өлтүрүү, элдерди басып алуу, таалоончулук ж.б.) түшүнүп, тообо кылышы (покаяние), даарат алып, намаз окууга өтүшү, Меккеге ажыга барышы ж.б.
6	Элдик эмпирикалык билимдердин чагылдырылышы	Эпостун текстти менен таанышып жаткан угарман (окурман) кыргыз элинин эмпирикалык билимдери жана алардын эл турмушундагы орду менен тааныша алат.
7	Согуштук-аскердик билимдери, тактикалары, техникалары жана мекенчил жоокерди тарбиялоо технологиялары	Манас доорунун согуштук куралдары: жазайыл; кылыч; найза; чокмор; калкан; алаңгир жаа; жебелер; тинте; айбалта; дүрбү; ак бараң; чоюн баш; булдурсун, камчы ж.б. Жоокерлердин жоо кийимдери: туулга; олпок; соот; бадана; күрөөкө; чарайна; кандагай; бото кур ж.б. Уруш салуунун түрлөрү: буктурма; кычырткы; аламан; жекеме-жеке; түнү чаап кетүү; түз кирүү; жаныбарларды пайдаланып чабуул коюу; чегинип баратып кайра чабуулгө өтүү; куу сүрөөн менен айгай салуу; керек учурда чегине билүү ж.б. Аскердик топтор (бөлүктөр): чалгынчылар; оң канаттагылар; сол канаттагылар; ортодогулар; арттан жардамга келүүчүлөр; күчтөн тайыгандарды алмаштыруучулар; алмаштыруучу аттарды алып жүрүүчүлөр; канды кайтаруучулар; туу алып жүрүүчүлөр (алтандар); ордону кайтаргандар ж.б. Мына ушулар жана дагы башка куралдар, чакырык аспаптары, буларды жасоо технологиялары Манас доорунан кийин көптөгөн муундарды аскердик өнөрдүн ээси болууга тарбиялаган.
8	Эпостогу элдик тарбиячылардын балдарды тарбиялоо методдору жана каражаттары	Бакай, Кошой, Жамгырчы, Ошпур, Чыйырды, Каныкей, Айчүрөк ж.б. каармандар элдик тарбиячылар катары кийинки муунду мекенчил, баатыр, адамгерчиликтүү ж.б. оң сапаттарды алып жүрүүчүлөр катары тарбиялап, алардын ошол педагогикалык билимдери жана тажрыйбалары кыргыздардын миндеген элдик тарбиячылары үчүн үлгү жана пайдаланууга ыңгайлуу практикада сыналган салттуу педагогикалык маданияттын көрүнүштөрү болгон.
9	Антисогуштук идеялар берилет	Эпосто согуштук эпизоддор, масштабдуу согуш аракеттери, адам жана ат өлүмү өтө көп сүрөттөлөт, бирок мына ушул согуштарды эч качан баштоочулар Манас жана анын тарапкерлери болбойт,

		алар аргасыздан элин-жерин коргоочулар, адилеттик үчүн күрөшүүчүлөр катары көрүнөт.
10	«Манас» эпосунда улуттук идеологиянын жана мамлекеттүүлүк тууралуу идеянын көрүнүштөрү чагылдырылат	Манас кыргыздардын мамлекетин курат, ал мамлекеттин өзүнчө саясаты, аскери, ордосу, мөөрү, кан шайлоо системасы, туусу, башкаруу органдары, жайгашкан аймактары, региондордун байланышуу каражаттары иштелип чыккан жана бул аракеттер көп кылымдар бою сакталып келе жатат.
11	Адабий-эстетикалык, тилдик байлыктары	Эпосту угуп отурган көпчүлүк, же устатынан дастанды айтууну үйрөнүп жаткан шакирт көркөм тексттен адабий билимин жана табитин жогорулаткан, кыргыз сөзүнүн байлыктарын өзүнө синдирип отурган. Кыргыз тилинин лексикасын байытып, стилдик көп түрдүүлүгүн чагылдырууда эпос оозеки учурунда да, азыркы кагаз формасында да эбегейсиз чоң кызмат аткарып келген жана аткарып жатат.
12	Манастын жана андагы башка каармандардын кийинки муун үчүн өрнөк болгондугу	Кыргыз баатырдык эпосторунун («Эр Табылды», «Курманбек», «Жаныш, Байыш» ж.б.) дээрлик бардыгынын каармандары согушка «Манастап» ураан чакырып кирет, а түгүл Улуу Ата мекендик согуш учурунда да кыргыз жоокерлери «Манас» китептерин окуп, чабуулда «Манас, Манас» деп сүрөөн айткан.
13	Азыркы учурда «Манас» эпосунун каармандарын өздөрү менен кошо алып жүрөт	Билим берүү мекемелеринде «Манас», «Семетей», «Каныкей», «Сейтек», «Алмамбет» ж.б. топтор, командалар уюштурулуп, окуучулар өздөрүнүн жанында ошондой каармандар кошо жүрөт деп эсептешет.
14	Манасты ыйык катары эсептөө	Айрым адамдар Манасты түштөрүндө көрүп, ага арнап куран окуйт, шам жагат ж.б. Манаска байланышкан жер-сууларга сыйынат, түлөө кылат, ал жерлерди тазалап турушат. Манас жана анын ысымын мекеме-уюмдарга, көчөлөргө ыйгарат, анын атында сыйлык-наамдарды уюштурат ж.б. Батасына, жалынып-жалбаруусуна Манасты жана анын жакындарын кошот.
15	Эпостун искусствонун башка формаларына өтүп, алардын адамдарды руханий тарбиялоого кошкон салымы	«Манас» эпосунун негизинде көркөм, документалдык, анимациялык фильмдер тартылган, спектаклдер коюлган, опералар көрсөтүлгөн, эстеликтери орнотулган (бедизчилик, архитектура), комуз күүлөрү чыгарылган ж.б. Мына ушулар баары тарбиялык каражаттар болуп, эпостук педагогикалык масштабдуулугун, эбегейсиз монументалдуулугун тастыктап турат ж.б.

«Манас» эпосунун педагогикалык аспектиден феноменалдык көрүнүш экендигине: биринчиден, балдарды мекенчилдик идеяларына тарбиялоодо, жигиттерди жоокер кылып өстүрүүдө чыгарманын сюжети жана ойлору өзгөчө орунда тургандыгы; экинчиден, анда кийинки муундарды тарбиялоонун ар кандай түрлөрү (эмгек, эстетикалык, адеп, дене-бой, акыл-эс ж.б.) жана формалары менен методдору кеңири чагылдырылгандыгы; үчүнчүдөн, Манастын жана анын айланасындагы каармандардын кыргыз жаштарына үлгү, өрнөк болгондугу; төртүнчүдөн, ааламды жана адамды таанып билүүдө эпос элге эмпирикалык билимдерди бергендиги иште мисалдар катары көрсөтүлдү. Чыңгыз Айтматов: «Манасты» угуп отуруп, анын не бир кооздук-асылдыгына моокуң канып, ошол жазуусу жок, жазуу маданиятынан алыс шарттарда, кыргыз эпосу ушундай таңгаларлык көркөмдүк жарашыкка, сөздү, музыканы, театрды өзүнө бириктирген гармонияга кантип жетти экен деп ойлойсуң. Мына

ушул укмуштуудай көркөмдүк гармониянын касиетинен улам эпосто сүрөттөлгөн Кошой, Жолой, Макел дөөлөрдөн тартып, Манас баштаган чоролорго чейин, Бакай карыядан тартып, акылман Каныкейге чейин, Коңурбайдан тартып, Көзкамандарга чейин белгилүү турмуштук шарттарда жашаган тирүү кейипкерлердей көз алдыбыздан тартылып өтөт. Биз ал турмак, кээде бул каармандар эпостук көркөм образдар экенин унутуп коюп, чынында да бир доордо, бир кылымдарда реалдуу жашаган тарыхый адамдардай сезип кетебиз. Көркөм чыгарманын багынтар күчү, өлбөстүк касиети дал ушунда эмеспи», – деп жазган. [Байыркы кыргыз рухунун туу чокусу [Текст]: китепте: Ч.Айтматовдун чыгармаларынын 8 томдук жыйнагы / түз.: А.Акматалиев. – Бишкек: Бийиктик, 2009. – 8-т. – 16-б.].

Жазуучу белгилегендей, кыргыздар «Манас» эпосундагы каармандарды адабий персонаждар катары элестетпейт, аларды тарыхый инсандар, кыргызды сактап келген баатырлар катары түшүнөт, кыргыз элин жана жерин Манас сактап калган деп эсептейт. Кыргыз баласы ушундай духта тарбияланган.

Мына ушундай педагогикалык ойлорунун масштабдуулугу, ар тараптуулугу жана мазмундуулугу жагынан анын кайталангыстыгын эске алып, биз да Ч. Валиханов айтып кеткен пикирди конкреттештирип, «Манас» эпосу кыргыз элинин педагогикалык ойлорунун энциклопедиялык феномени» деп атадык.

3-параграф «Манас» эпосун энциклопедиялык педагогикалык феномен катары изилдөөнүн этнопедагогикалык негиздери» деп аталуу менен анда биздин эмгекти жазууда негизделген философиялык, этнопедагогикалык, фольклористикалык, этнографиялык ж.б. эмгектерге обзор берилүү менен алардын теориялык базалары иштин аргументтүү жана ишенимдүү болушуна шарттарды түзгөндүгү көрсөтүлдү. Изилдөөбүздүн методологиялык бир базасы – фольклористика. Бул илим оозеки адабиятка баа берүүнүн жана ал чыгармаларды талдоонун эстетикасын үйрөтөт. Орус элдик оозеки чыгармачылыгындагы эпостордун идеясы, каармандары, анын ичинде тарбиялык, таалим берүүчүлүк мааниси тууралуу В. Я. Пропптун «Поэтика фольклора», «Фольклор и действительность», А. А. Петросяндын «История народа и его эпос», Б. Н. Путиловдун «Методология сравнительно-исторического изучения фольклора», «Эпическое сказительство: типология и специфика» ж.б. эмгектери жазылган. Ал эми түрк тилдүү эпостордун мифологиялык-архаикалык формалары, элдик түшүнүктөрү, анын ичинде этнопедагогикалык ой жүгүртүүлөрү өзүнчө жана салыштырма-типологиялык багытта В. М. Жирмунскийдин «Введение в изучение эпоса «Манас», «Тюркский героический эпос», «Сравнительное литературоведение», Е.М. Мелетинскийдин «Происхождение героического эпоса. Ранние формы и археологические памятники» деген эмгектеринде чагылдырылган, булардын ичинде кыргыз элинин «Манас» эпосу боюнча ойлорун айтууга да жетишерлик орун берилген.

Кыргыз манастануучулары Э.Абдылдаевдин «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары», «Кыргыз фольклорунун тарыхынан», «Манас»

эпосунун историзми», К. Кырбашевдин «Манас» эпосунун стили», М. Борбугуловдун «Манас» эпосу: башаттары, эволюциясы», Р.Сарыпбековдун «Алмамбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү», «Манас» эпосунун баатырдык мотивдеринин эволюциясы», Р.З.Кыдырбаеванын «К проблеме традиционного и индивидуального в эпосе «Манас», «Генезис эпоса «Манас», «Сказительское мастерство манасчи», «Манас» эпосун комплекстүү изилдөө маселелери», О.Соороновдун «Манас» трилогиясындагы эпикалык окуялардын сүрөттөлүш өзгөчөлүктөрү», А.Сыдыковдун «Манас» эпосундагы баатырдык мотивдер» сыяктуу фундаменталдуу изилдөөлөрүн жазган.

Эпосту тарыхый аспектиден алып караган А.Н.Бернштамдын «Эпоха возникновения великого киргизского героического эпоса «Манас» деген китеби да өзгөчө мааниге ээ.

В. Х. Арутюнян, Г. С. Виноградов, Г. Н. Волков, А. Ш. Гашимов, Т. К. Искаков, З. М. Магомедова, Ш. А. Мирзоев, М. Г. Харитонов, А. Ф. Хинтибидзе, Я. И. Ханбиков ж.б. этнопедагогдор ар түрдүү элдердин оозеки чыгармачылыгындагы педагогикалык салттарды жана аларды азыркы учурда билим берүү мекемелеринде колдонуунун мүмкүнчүлүктөрүн изилдеп, элдик фольклордун, анын ичинде эпостордун педагогикалык функциялары, аларда эл турмушунун көп катмары, анын ичинде балдарды тарбиялоо көз караштары эмгектеринин негизги концепциясын түзүп биздин эмгекке методологиялык жактан багыт көрсөттү.

Мына ушул методологияга караганда Манасты багуу, кароо энеси Чыйырдыга, атасы Жакыпка жүктөлөт. Аны баатыр, мекенчил инсан кылып тарбиялоо тарыхый-коомдук шарт талап кылган көрүнүш болчу, себеби кыргыз уруулары чачылып, тозуп, эркиндигин жоготкон эле, ошол урууларды бириктирүү сырткы душмандардан, анын ичинен Анжиянды Алооке кандан бошотуу бир кыргыздын милдети болгон. Ошол милдетти аткаруунун божомолу Чоң жинди аталган Манаска жумшалганда, аны тарбиялоо ишин Бакай, Кошой, Ажыбай, Жамгырчы, Ошпур сыяктуу тажрыйбалуу адамдар жүргүзөт. Аны кылыч салышууга, найзалашууга, ат үстүндө баратып жамбы атып түшүрүүгө, жаа атууга ушундай устаттар үйрөтөт, төкөр уста Бөлөкбай ага аскер куралдарын жасап берет.

«Манаста», Г.Н. Волков белгилегендей, жаратылыш өзгөчө тарбиялоонун фактору катары көрүнөт. Манас биринчи жолу Алтайдан Ала-Тоого келгенде анын сулуулугуна суктанат, Таласка барганда мекенчилдик сезимдери менен ушул жерди ээлеп, ушул жерде кан ордосун орнотуу чечимине келет. Ошондой эле ар түрдүү улуттук оюндар тарбиялык фактор катары эпостун сюжетине кеңири киргизилген, калың берүү, кыз узатуу, үйлөнүү, достошуу, көчүп-конуу ж.б. элдик салттар чыгармада педагогикалык чоң мааниге ээ.

«Манас» эпосун тарых, этнография, философия, маданияттаануу илимдеринин объектисине айландырып, бир топ окумуштуу манастануучулар (И. Б. Молдабаев, К. Айдаркулов, Ж. Бактыгулов, Г. А. Бакиева, Ж. К. Урмамбетова, Ш. Б. Акмолдоева, Э. Р. Усупбаева ж.б.) эмгектерин жазган.

Кыргыз элдик оюндары боюнча жазган окумуштуулар Х. Ф. Анаркуловдун, Т. Уметовдун, Э. Черикбаевдин, Г. А. Акимкулованын диссертацияларында да «Манас» эпосунун педагогикалык идеялары ачып көрсөтүлүп, эпос педагогикалык ойлордун энциклопедиялык феномени экендиги дагы бир жолу ырасталат.

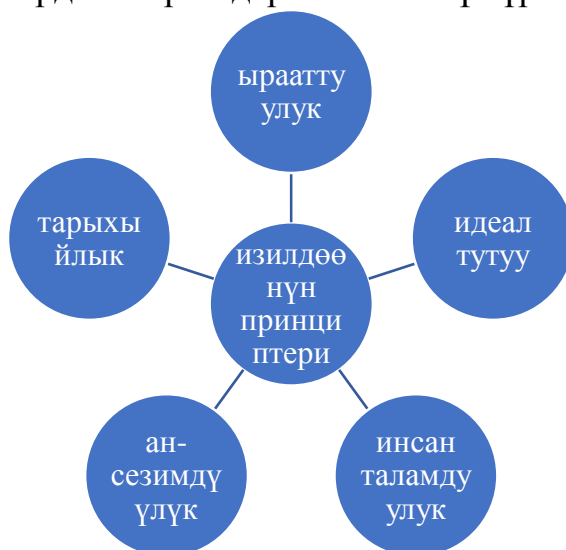
Экинчи глава «Манас» эпосундагы педагогикалык идеяларды изилдөөнүн материалы» аталышта берилип, илимий теориялык жана эксперименталдык изилдөөнүн методдору чагылдырылды.

Изилдөөнүн объектиси: «Манас» эпосунун текстинин педагогикалык мазмуну эсептелди.

Изилдөөнүн предмети: «Манас» эпосунун мазмуну аркылуу муундан муунга мурасталып келген педагогикалык ойлордун түпкүлүктүүлүгү жана энциклопедиялык феноменалдуулугу саналды.

Диссертациялык изилдөөбүз үчүн эң негизги материалдар «Манас» эпопеясы боюнча мамлекеттик жана өкмөттүк мыйзамдар болду. Андан тышкары манастануунун көптөгөн эмгектерин пайдаландык. Тексттик материал катары «Манас» эпосунун эң ири жана көркөм-эстетикалык салмагы жогору болгон 1922-1926-жылдарда жазып алынган С. Орозбаковдун вариантын алдык. Айтуучудан трилогиянын биринчи «Манас» бөлүмү гана жазылып калган. Баары – 180 378 сап.

«Изилдөөнүн методологиялык принциптери жана методдору» деген параграфта «Манас» эпосунун этнопедагогикалык феномен катары баалуулугун ачып берүү үчүн изилдөө жүргүзүүдө жалпы педагогикалык принциптерди эске алдык. Бул принциптер классик педагогдордун эмгектеринде ар тараптуу чагылдырылган. Алардын айрымдарын төмөнкү сүрөттөн көрүүгө болот.

Сүрөт 2.1. «Манас» эпосун этнопедагогикалык феномен катары изилдөөнүн принциптери.

«Манас» эпосун үйрөнүү, анын айланасында илимий изилдөө жүргүзүү төмөнкүдөй факторлорду өзгөчө кароону талап кылат: биринчиси, бул чыгарма элдик оозеки адабият экендиги, демек, анда элдик педагогикалык идеялар бир

муундан экинчи муунга өткөрүп бериле тургандыгы, көп кылым мурдагы элдик идеал-түшүнүктөр биздин доорго кристаллизацияланып жеткендиги; экинчиси, эпосто кыргыз элинин мифтик, диний түшүнүктөрүнөн тартып бардык көз караштарынын жалпы адамзаттык баалуулуктар менен байланыштырылышы; элдик педагогикалык көз караштардын коомдук-социалдык талаптар жана шарттар менен карым-катнашта болушу; «Манас» эпосунун кыргыз этносунун турак кылган аймактарынын жаратылышы, географиясы жана тарыхый өнүгүшү менен байланышып, анда дал ошол кыргыздардын салттарынын, улуттук оюн-тамашаларынын, кол өнөрчүлүгүнүн, элдик билимдеринин, салт-санааларынын таалим-тарбиялык каражат катары колдонулушу. Эпосто педагогикалык идеялар жалпы адамзаттын өнүгүш тарыхы менен биримдикте каралат, мисалы, азыркы учурда жапайы эчки-текелерге аңчылык кылып, аларды атып алуу адамдын экологиялык сабатынын жоктугун, ыймансыздыгын көрсөтсө, чыгармада Манастын жана анын кырк чоросунун салбуурундап ууга чыгышы, эчки-текелерди аёосуз кырып атышы, алардын жүрүш-турушундагы терс сапат катары мүнөздөлбөйт. Анткени ал учурда адамдардын тамак-ашка муктаждыгы болгон, баатырлар жапайы жаныбарлардын терисинен ар түрдүү кийимдерди тигип кийген. «Манасты» талдоодо ушул сыяктуу өзгөчөлүктөрдү эске алуу зарыл, аны үчүн изилдөөнүн принциптери жетекчиликке алынат. Биринчи принцип – ырааттуулук, же системалуулук. Текст менен таанышып чыгууда окуялардын ыраатын, каармандардын мүнөзүнүн ачылыш эволюциясын изилдеп, илимий эмгектерде айтылган ойлорду системалаштырдык жана ошондон кийин гана өз пикирлерибизди, сунуштарыбызды айттык. Системдүүлүк – бул ойлорду конкреттештирет, чачкын идеяларды биримдикке келтирет. Фольклордук башка тексттер менен эпосту салыштырып талдоодо да ушул принцип колдонулат. Экинчи принцип – эпостогу каармандарды идеал катары кароо принциби. Мындай принципти кармануу тигил же бул каармандан өрнөк алуу, анын үлгүсүндө өзүн тарбиялоо менен байланышат. Манас – баатырдыктын, патриоттуулуктун, эр жүрөктүүлүктүн, мамлекеттик жетекчиликтин, жоокерчилик заманда лидер болуунун идеалы. Изилдөөдө идеалдуу каармандардын ошол идеал болуучу сапаттарын талдоого алып, алардын өрнөктүү жактарын көрсөттүк. Мисалы, Чоң казатка аттанарда Каныкейдин кырк жигитке кийим тигип бериши, Көкөтөйдүн ашында Жолой менен күрөшө турган болуп калганда Кошойго кандагай шым даярдап бериши анын уз жана акылман аял катары аялзатына үлгү болорлук образын көрсөтүп турат. «Манастагы» каармандарды үлгү туткан азыркы окуучулардын оюн билүү максатында орто мектептердин бүтүрүүчү класстарына «Манас – менин сүйүктүү каарманым», «Ак калпак кыргыз журтуна Ала-Тоодой бел болгон...» («Манас» эпосундагы Манастын образы)», «Улуттук ар-намыс жана атуулдук ариет осуяты «Манас» дастанында», «Манас – элдик баатыр», «Манас эпосу» – кыргыз элинин улуттук улуу мурасы», «Манас» эпосундагы боштондук үчүн күрөштүн көркөм чечмелениши», «Баатырдан калган туягым, багыма бүткөн тумарым...» (Семетей – Манас баатырдын ишин улантуучу жана күрөшүүчү каарман)»,

«Калк турмушу – кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын булагы катары», «Манас» эпосу – кыргыз рухунун туу чокусу» (Ч. Айтматов), «Астыга салса – ак жолтой, артында жүрсө – сан колдой...» («Манас» эпосундагы Бакайдын образы)», «Үзүлгөндү улаган, чачылганды жыйнаган...» (Кан Манас жана «Манас» үчилтигиндеги аялдардын бейнеси)» ж.б. темаларда дил баян жазуу тапшырмалары берилип келди. Анда окуучулар эпостогу каармандардын өздөрү үчүн идеал болуучу касиеттерин ачып беришет. Үчүнчү принцип – инсан таламдуу мамиле принциби. Ар кайсы учурдагы элдик жана классикалык педагогиканын негизги максаты ушул принцип менен байланышат. Биз изилдөөдө ушул маселеге өзгөчө көңүл бурдук. Жаш чагында Манас «Чоң жинди» аталып, өзүнүн айтканын кылып, каалагандай жүргөн кезде тарбиялоонун ыкмалары (эмгекке тарбиялоо; жашоого жатыктыруу; аскердик өнөргө үйрөтүү, жамаат менен эсептешүүгө үйрөтүү ж.б.), каражаттары (насаат; жазалоо; кыйытып айтуу; көнүктүрүү; адаттандыруу; бата берүү ж.б.) жана элдик тарбиячылардын (Жакып, Чыйырды, Ошпур, Жамгырчы, Кошой, Бакай ж.б.) ишмердүүлүгү бир гана объектиге – Манаска бурулуп, Манас таламдуу мамиле ишке ашырылат. Мына ошолордун баары топтолуп келип элди азаттыкка чыгара турган баатырды тарбиялоо болчу. Элдин күткөн үмүттүлөгү, мүдөөсү аренага Манас-бошотуучуну, Манас-акылманды, Манас-аскербашыны алып келүү керек эле. Төртүнчү принцип – тарыхыйлуулук принциби. Ар кандай баатырдык эпосту талдоо, түшүнүү үчүн анын текстин тарыхый принцип менен кароо керек. Тарыхый принцип деген – тарых эмес. Демек, «Манас» эпосунан кайсы бир тарыхый адамдын прототиптерин же кайсы бир тарыхый окуя болгон жерлерди, даталарды издөө туура эмес. Тарыхый принцип деген – тарыхый доорлор менен эпостун мазмунун байланыштыруу, мисалы, кыргыздардын кытайлар, калмактар, манжулар ж.б. уруулар менен согушуп келгени тарыхта жазылып калган, тынымсыз уруштар болуп келгени тарыхый чындык, мына ошол доорлордун издери «Манас» эпосунда кандайдыр бир деңгээлде чагылдырылып турат. Бешинчи принцип – эпостун энциклопедиялык педагогикасын өздөштүрүүдө жана чагылдырууда аң-сезимдүүлүк принциби. Бул – изилдөөчүнүн, анын ичинде этнопедагогдун өзү изилдеп жаткан темага, ар кандай кубулушка, талдоолордун натыйжасында келип чыккан ойлоруна жана сунуштарына акыл-эс менен ой жүгүртүүсү. Мисалы, эпостун каармандарынын образын өзүнчө окуп же угуп түшүнүп, андан соң аң-сезимдүү талдап, жыйынтык пикирлерин айтат.

Биздин диссертациялык эмгегибизде максат-милдеттерди чечүү үчүн изилдөөнүн көптөгөн методдорун тандап алдык. Алар: **эпостун тексттин анализдөө методу**. Максатыбыз тексттен педагогикалык идеяларды табуу, аларга педагогикалык аспектиден интерпретация жүргүзүү болгондуктан, ишибизде бир топ методдорду колдондук. **Контент-анализ** (англисче contents – мазмуну, мазмундук деген мааниде), б.а., бул методдун принциптерине ылайык эпостун мазмунун, сюжеттик структурасын талдоонун стандарттуу методу, м.а. текстти жараткан автордун ойлорун ошол текстти «ээрчип» талдоо. **Структуралык-семиотикалык анализ**, б.а. текстти тилдик, стилдик жактан

талдап үйрөнүү. Мында окуяларды, көрүнүштөрдү, каармандарды чагылдырууда колдонулган көркөм каражаттар (метафора, салыштыруу, гипербола, эпитет, метонимия, синекдоха ж.б.), тилдик өзгөчөлүктөр (фонетикалык, морфологиялык, синтаксистик); ыр түзүлүшү (фоника, метрика, строфика, уйкаштык, интонация ж.б.) боюнча талдоолор жүргүзүлүп, мазмундук мааниден тышкары тексттеги подтекст жана контекст аныкталат. Текстте көп учурда Манас менен анын туруктуу эпитеттери («айкөл», «төрө», «канкор», «көкжал», «баатыр», «эр», «кан», «арстан», «шер», «жолборс», «ажыдаар» ж.б.) коштолуп айтылат. Бирок кайсы эпитет кандай жагдайда, кандайча колдонулганын билүү үчүн контекстти кароо керек. Эпостогу «кан» деген титул Кошой, Көкөтөй, Айдаркан, Эр Көкчө, Үрбү, Элемандын Эр Төштүк, Эштекердин Жамгырчы, Анжияндык Санжыбек, Буудайыктан Музбурчак, Бакай, Алмамбет ж.б. каармандарга байланыштуу контекстке карата ар түрдүү шарттарга карай айтылат. Аларды текстти талдоо, окуянын жүрүшүн анализдөө, ырдын ыргагын, уйкашын сактоо үчүн колдонгонун көрөбүз. **Концептуалдык талдоо методу.** Бул текстти талдоо ишмердүүлүгү менен байланышат. Биз диссертацияда «Манас» эпосунун тилдик каражаттарын, образдарын, идея-темасын талдоо үчүн түйүндүү концепт катары андагы педагогикалык идеяларды белгилеп алдык. Тексттеги улуттук лингвомаданий концепт (лингвоконцепт) бул тексттеги маалыматтарды туура түшүнүү жана кабылдоо менен байланышат. Биз изилдөө үчүн ушундай концептуалдык анализ менен кыргыз этнопедагогикасындагы «багуу», «жетилдирүү», «өстүрүү», «тарбиялоо», «ата-эне жана бала», «көнүктүрүү», «каргыш», «ант», «бата берүү» ж.б. түшүнүктөр менен байланышкан тексттен үзүндүлөрдү таптык жана аларды анализге алдык. **Герменевтикалык интерпретация методу.** Бул метод – гуманитардык илимдердин универсалдуу методу. Ал окурманга (угарманга) ориентацияланат да, текстти интерпретациялоого жардам берет. Интерпретациянын инструменти – чыгарманы кабыл алып жаткан инсандын ички дүйнөсү. Бул методдун негизги принциптери: диалогдошуу принциби; эмоционалдык принцип; контекстуалдык жана маданий принцип; текстти бүтүндүк (бүкүлү, целостно) катары кабылдоо принциби; варианттуулук принциби; мазмун менен форманы биримдикте кароо принциби.

Жалпысынан, жыйынтыгында эпостун материалдары жана диссертациялык ишти жазууда колдонулган принциптер жана методдор туура табылгандыгы аныкталды.

Үчүнчү бап «Манас» эпосунда тарбия ишине комплекстүү мамиле кылуунун чагылдырылышы” деп аталып эпостогу эмгек, адеп-ахлак жана укук тарбиясы жана алардын гармониялаштыруу концепциясы, инсанды акыл-эс, экологиялык жана эстетикалык жактан тарбиялоодо «Манас» эпосунда сунуш кылынган этнопедагогикалык идеялар жана алардын майнаптуулугу, салттуу жөрөлгөлөр – инсанды социалдаштыруунун натыйжасы катары эпосто чагылдырылыш өзгөчөлүктөрү орун алды.

«Эпостогу балдардын эмгекке даярдыгын, акыл-парасатын, адеп-ахлактык, экологиялык маданиятын өз ара айкалышта, бүтүндүктө өнүктүрүүнүн салттык системасы» аттуу биринчи параграфында эпостун текстти педагогикалык аспектиден интерпретацияланат. Манастын балалык кезиндеги таалим-тарбиялык жагдайлар педагогдор үчүн өзүнчө акыл калчап, маани берүүгө арзыйт. Анын жашы сегизге келгенге чейин «Эркелетип энеси, аркалап жүрдү атасы» - деп мүнөздөлөт. Кыргыз үй-бүлөсүндө баланы тарбиялап асыроонун бир бөтөнчөлүгү, ырасында, ал 7-8 жашка чыкканга чейин ата-эне, чоң ата-чоң энелердин мээримине бөлөнүп, алдейленип, бапестелип өстүрүлгөн. Манастын жашы сегизден кичине ашкан кезде ашкере тентектиги, «ойго келбеген, түшкө кирбеген» дегендей кылык-жоруктары көзгө уруна баштайт. Маселен, «кээ бир күнү караса, керээли-кечке жуунат; айрым күнү билгенин кылып кете берет; жүрүп кетет кээ бирде, бир ай колун жуубастан; арам-адал түк билбей, ар бир түрлүү иш кылат, ага-инисин көзгө илбей; басып кетет кээ күнү, байлатпаган жиндидей». Эл ичинде бай Жакыптын уулу жөнүндө терс маанайда ар түрдүү ушак-айындар күчөй баштайт. Кыргыздарда бабалардан уланып келе жаткан салт боюнча үй-бүлө башчысы катары ата эсептелген. Баланын күткөн адебине, мүнөзүнө, тутунган жүрүм-турумуна, кыял-жоругуна, эмгекке мамилесине карай ошол үй-бүлөдө жүргүзүлгөн таалим-тарбиясына баа беришкен. Калк арасында кабыл алынган, элдин түшүнүк-таанымына, көз карашына орногон, сиңген адеп-ахлак, эмгек ж.б. тарбиялардын эрежелери, көнүмүшкө, нормага айланган көрүнүштөрү, адаттары, баланын тарбиялык деңгээлине баа берүүнүн ченеми, өлчөмү катары кабыл алынып келгени белгилүү. Ошол себептүү бай Жакыптын баласынын дарегине калайык ичинде айтылган түрдүү-түмөн сын кептер, анын адамдык абийирине, беделине шек келтирип, кадыр-баркына көлөкө түшүрүп, бул жагдайда анын ичинен сыздаганын жана абдан оор абалга кабылганын туура түшүнүү керек. Бирок, бала Манаска психологиялык көз караштан карай келгенде, ал чынында, адаттан тыш, бөтөнчөлүү касиеттерге жана сапаттарга ээ. С. Байгазиев бала Манасты «Ажайып бала» деп орундуу мүнөздөйт жана буга мындай түшүндүрмө берет: «Ажайып бала» кайсы жерде, кайсы доордо туулбасын, ар качан демейки көнүмүш чен-өлчөмдөргө сыйбагандыгы менен бөтөнчөлөнүп келген. Ал өзүнчө бир табияттын сейрек жаралчу феномени. Көрүнүзчү, бир эле жалаң дене күч-кубаты, сырткы келбет-турпаты жагынан караганда да бала Манас таңыркатпай койбойт. ...терең карай келсек, Манастын баш бербеген тентектиги анын эссиздигинен же эркелигинен, же болбосо кандайдыр бир «криминалдык психологиясынан» эмес, тескерисинче, кан тамырларында шакардай кайнаган, жан түпкүрүнөн тышты карай удургуп, октос берген албуут энергиядан улам токтоно албаган ички күчүнөн болуп жаткандыгын байкайбыз. Бала Манас мунусун өзү да билбейт. Ичтеги «буркулдап кайнаган» күчтү, буулугуп-булкунган азоо кубатты, «күйүп турган чокту» тормоздоого алы келбей, «бөрү кулак, жолборс төш» жаш бала көп учурда ...илгертен салтка айланган нормалардын жана эрежелердин нугунда жашаганга көнгөн катардагы көрпөндөлдөрдүн ушак-айыңынын предметине айланып кетип жатат». [Окутуунун жана тарбиялоонун

философиясы [Текст] / С. О. Байгазиев. – Бишкек: Алтын тамга, 2012. – 381-384-бб.]. Бул түзүлгөн татаал кырдаалдан кантип чыгуу керек? Турмуштук мол тажрыйбага эгедер бай Жакып туура тарбиялык жол табат. Ал бар сөзүн байбичесине келип айтат: «Байкасам, баландын акылы аз, дөөлөткө мас болуп жүрөт, тил албас болду, «эркелетип отурбай», мал-мүлктүн, дүнүйөнүн баркын билгизип, «сөз айтууга жатыксын, сөөгү бышып катыксын», мал азабын бир тарттырып көрөлү. Жайлоодо Ошпур деген койчу бар, ошого алты ай кой кайтарууга берели», - дейт. Бай Жакыптын бул акыл кебин байбичеси макул таап, Манасты чакырышат, ал мал бактыруу талабын орундатуу үчүн баласына абдан жатык тил менен өзүнүн картайып баратышына байланыштуу мал кароого алы-күчүнүн улам азайып баратканын айтат. Бул жагдайда бай Жакып баласынын психологиялык жана курактык өзгөчөлүгүн кылдат эске алууда. Бала Манас Ошпурдун атасынын койчусу экенин билген болсо, балким, ал атасынын талабына көнбөйт болчу. Ошпурдун колунда жүргөн кезде бай Жакыптын баласы Манасты эмгекке тарбиялоо, турмушка бышыруу, айлана-чөйрөгө карата мамилесин өзгөртүү өңдүү алдын ала ойлогон ой-мүдөөсү ишке ашат, орундалат. Чынында, кой кайтаруу, мал артынан жүрүү, мал эсебин түгөл сактоо – (карышкырга тийгизбей, ууруга алдырбай, кеселдетпей, ж.у.с.) аябай түйшүктүү, мүшкүл жумуш. Адамдан абдан чыдамкайлыкты талап кылат. Анын үстүнө, Манас үйүнөн, ата-энесинен алыс жакта, бөтөн элде жүрөт. Анын элдеги өзү теңдүү жана өзүнөн улуу курактагы өспүрүмдөрдүн арасында жүрүүсү оңойго турбайт. Ошентип Манас өзүн сыноочу көптөгөн кырдаалдарга туш келет.

Баласынын башын сылап, эркелетип, анын көзүн караган жанында ата-энеси жок, бөлөк чөйрө, андагы ар түрдүү кодулоолорго, атайын тийишүүлөргө, өгөйлөгөн мамилелерге туш болуу Манастын акыл-эсинин, аң-сезиминин батыраак жетилүүсүнө, көз карашынын торолуусуна оң таасир эткен.

Ошпурдун колунда башынан бир топ кыйынчылыкты, мусапырчылыкты өткөргөн бала Манастын акыл-эсинин кыйла жетилгендиги атасы менен үйүнө кайтып келе жаткандагы окуяларда көзгө даана урунат. Манас өзүнүн тек-таржымалын атасы бай Жакыптан сурайт. Бул жагдайда анын ой өрүшү, акыл-эс, мекенчил сезимдери туура нукта жетилип келе жатканы байкалат. Жакып өз ата-тегинин санжырасын таасын, дааналап айтып берет. Мунун өзүндө чоң таалим-тарбиялык өрнөк жатат. Кыргыздарда уул бала үчүн өзгөчө ата тамырындагы тектеринин кандай өмүр сүргөндөрүн, алардын калк ичинде ээлеген ордуларын, эл арасында алар канчалык кадыр-барк күткөндөрүн же кадыры болбогондорун, элге тийгизген пайдасын, жарыгын, эл үчүн алардын жасаган эмгектерин билүү маанилүү болгон. Чындыкка таянып айтылган тек-таржымал санжырасы акыл-эстүү бала үчүн ата-бабаларынын баскан байсалдуу жолуна көлөкө түшүрбөй жашашына түрткү берген, таалим сабак болгон. Таржымал санжыра боюнча, эгер баланын ата-бабалары эл ичинде анчейин кадыр-барктуу өмүр сүрбөгөн учурда, мындан өзүнө пайдалуу жыйынтык чыгарган өспүрүм үчүн нарктуу жана нускалуу жашоонун мааниси эмнеде

экегин түшүнүүсүндө болуп саналат. Эпоско назар салсак, ата-бабаларынын баскан жолун таржымалдап берүүнү алгач баласынын суроосу ата-энесин ыраазы кылган, мындан атанын көөдөнү жылыган жана ата-эне баласынан мына ушундай суроону ички туюмунда күтүшкөн.

Таблица 3.1. – Манасты бала чактан тарбиялоонун кыргыз элине гана таандык феноменалдуу көрүнүштөрү

Тарбиялоо усулдары жана каражаттары	Эпосто камтылган мисалдар
Ата-энеден ажыратуу	Манасты Ошпур деген койчуга алып барып бериши менен ошол жактан ата-энеге эркелиги калат, өзүнө гана ишеними жогорулайт, ата-энесин сагынат.
Мал бактыруу	Малдарды асыроону, кайтарууну, карышкырга жедирбей кароону, башын түгөл сактоону баланын өзүнө гана ишенип таштап коёт.
Айылынан алыс алып барып таштоо	Манасты ата-энеден, айылдан алыс алып барып Ошпурга бергенде, анын туулган жерине болгон кусалыгы, жеринин жаратылышын коргоого даяр туруу сезимдери калыптанган.
Ата-эненин бай экендигине карабай койчуну тарбиялоо жумушуна катыштырышы	Адамзаттын тарыхынан белгилүү болгондой дүйнөнүн көптөгөн элдеринде байлар балдарына атайын билимдүү тарбиячыларды, дарыгерлерди жалдап, ошолорго эмгек акы төлөп, окутуп-тарбиялоо ишине тартат, ал эми Бай Жакып жалгыз баласын жөнөкөй бир койчуга тарбиялоого берет.
Таятасы Эштек менен ат үстүнөн найза сайышат. Таятасынын берген жылкыларын албай коёт	Небереси таятасын, таятасы небересин тааныбайт, бири карт найзакер болсо, бири жаш жигит кезде Манас билбестиктен Эштектин жылкыларын калмактардыкы экен деп айдап жөнөйт, экөө катуу кармашып жатканда, таятасы «Манас» дегенден небереси экенин билип калат да, ага көп мал берет, бирок небереси аны алуудан баш тартат.
Душмандар менен аралаш жашайт	Манас – баскынчылардын кол алдында калган элдин өкүлү. Бирок ал кулдук сезим менен жүрбөйт, ар дайым калмактар менен кармашып турат.
Адилеттик талашат	Жаш кезинде калмактар Кутубий деген кыргызды кордоп атканда ага болушуп, берки душман балдарды сабап салат.
Акылман адамдар менен жолугушуусу, таанышуусу өзгөчө кырдаалда болот ж.б.	Манасты тарбиялоодо таасир тийгизген Акбалта, Жамгырчы, Үрбү, Бакай ж.б. адамдар менен таанышканда, алардын насааттарын угат, өзүнүн кандай аскердик-согуштук даярдыгы бар экендигин көрсөтөт ж.б.

Жогорудагы фактылар жана мисалдар «Манас» эпосунун педагогикалык идеяларынын көпчүлүгү кыргыз элине гана таандык уникалдуу көрүнүш экендигин тастыктайт.

Манасты болочоктогу кыргыз мамлекетин куруучу жана элди боштондукка чыгаруучу инсан катары тарбиялоо үчүн аны бала чактан эмгекке бышырган, бул тарбиялоодо элдик салттар жана үрп-адаттар бала жашоосун жандап жүрөт жана алар анын элдик духта тарбия алышына таасирин тийгизет, мындай тарбия берүү кыргыз элинин педагогикалык маданиятынын феноменалдуу көрүнүшү болуп, байыркы убактан азыркы күнгө чейин сакталып келүүдө.

«Эпостун мазмунундагы балдарды коом мүчөсү катары калыптандырууга багытталган салттуу педагогикалык жөрөлгөлөрдүн феноменалдуулугу» деген параграфта балдардын ат чабууга катышканы мындай айтылат:

Байгеге чабууга коё берилген күлүктөрдү минишкен балдардын курагынын эң кичүүсү он жашта жана улуу жаштагысы он төрттө болгону маалымдалып, алар оболу мыкты машыккан, күлүктү сезүү-туюусу жогору болуусу, атка чак, жеңил олтуруусу маанилүү болуп саналат.

Көкөтөйдүн ашында ээн талаа, эрме чөл менен алыскы аралыкка ат чабышка чыккан балдар кыйма-чийме жолдордон, айрым учурларда жолсуз жерлерден да эч бир жаңылышпай, минген күлүктөрүнө бекем тырмышып, «таштай олтурушуп», желдей сызып, куштай учуп, маарага жете келгендери, баш мөөрөйдү жеңүү үчүн аябай талпынышкан кадоодой болгон жаш балдардын эрктүүлүгү, зиректиги, акылдуулугу көргөн адамдын купулуна толуп, суктандыраары «Адашпай келген балдардын, акылдары артык мол», – делет.

Манас доорунда жашаган кыргыздардын жаратылышка карата көз караштарынын, табиятка болгон мамилесинин канчалык деңгээлде экендигин эпостун көптөптөн эпизоддорунан көрөбүз. Айрым саптар:

Ырамыл чөбүн айдаган,
Көк шибери жайнаган,
Ар чынардын башында
Улуу куш уя байлаган.
Андан ары:
Өрүк, алма тептегиз,
Анарлары бышыптыр,
Алмурут, алча эзилип,
Сабагынан түшүп тур.
Үкөк деген бир жемиш –
Салма кокок бышып турган тептегиз.

Бул саптарда Манастын журту, конушу жердеген табияттын нукуралыгы, кооздугу, көркөмү сүрөттөлүүдө. Көй кашка мөлтүр суулары, жайкалган чөбү, чытырман токоюн, көк мелжиген тоо-таштарын, аска-зоокаларын байырлаган сан миң түркүн канаттуу-куштар, тоолордун, бадалдардын кунардуулугун арттырган, ажарын ачкан кулжа, бугу, аркар, маралдар көргөн кишинин

көөдөнүн толкутуп, маанайын көтөрүп, жарпын жазган жана булар жаштарды экологиялык, эстетикалык, патриоттук тарбиялоого салымын кошкон.

Көкөтөйдүн ашында Коңурбай абдан корстон, өктөм талабын айтып, үлкөн күлүк Мааникерди тартууга берүүнү сунуштаган кезде, Кошой абабыз Коңурбайдын тоз-тополоң салып катылуусунан чочулап, анын талабына көнөлү деген учурда, Кошойдун бул оюна кан Манас капаланып: «Күлүктөрдүн дулдулу Мааникерди бергиче, менин жер үстүндө жүрбөй, көмүлгөнүм артык эмеспи!» – дейт. «Мааникерди берсеңер, анын артынан менин тулпарым Аккуланы сурайт, андан соң эр Төштүктүн күлүгү Чалкуйрукту тартууга берүүнү сурабай коёбу?» – деген жүйөлөрдү келтирип, ошентип, кыргыздын намысына доо кетип, башын өйдө көтөрүп, тик карап жүрө албай каларын айтып, абдан нааразыланып, ызааланат. Эзелден кыргыз баласынын баатырдыгында, күнүмдүк жашоо-тирилигинде жылкы тукуму ар дайым жан жолдош боло келгени ушул саптардан айкын көрүнөт.

Көкөтөйдүн ашында эр Кошой карып калган чагында калмактардын Жолой дөө менен балбан күрөшкө чыгып, күрөш аябай курч мүнөздө жүрүп жана салыштырмалуу узак убакытка созулуп, аягында Кошой жыгат. Эки жакка күйөрмандык кылышкан элдин абдан кызуу, курч сезимдерге алдырган ызычуусу, уу-дуусу, толкундоолор, сүрөөлөр менен күрөштүн жүрүшү коштолот. Кошой жыгар замат кыргыздын намысына жарады деп, тоодой кубанычка баткан эр Акбай жүрөгү элеп-желептенген бойдон Кошойго заматта чуркап жетип, анын чатына башын сала коюп, аны желкесине алып, «алты жашар баладай» көтөрүп жүгүрөт. Эгер Кошой жыгылып калганда, анда жамы кыргыз журтунун калмактардан жеңилүүсүнө тете иш болмок. Кыргыздар керек болсо ар-намысты өлүмдөн жогору койгон. Он тогуз жаштагы Бокмурун намыстанып, Коңурбай менен жекеме-жеке сайышка чыгууга бел байлап: «Мейли, ажалым жетсе өлөйүн!» – деп, абакеси Кошойдон ага батасын берүүсүн ишаарат кылат. Чоң казатка бараткан жолдо Алмамбеттин кан болгонуна, уругу кытай бизге кандык кылабы, менин Манаска жасаган канчалаган кызматымды Манас баалабай жатат деген кыялда капаланып, Чубактын оюнда Манас кыргызды өгөйлөп жаткандай туюлуп, буга Чубак катуу арданып, ортодо чыр чыгаргысы келет. Бирок Бакай абабыз Алмамбеттин ар дайым кыргызга кызмат кылып, эмгегин арнап, Манасты колдоп жүргөнүн, анын жоокерлердин арасында катуу тартип орнотуу буйругу да кыргыз элинин түпкү кызыкчылыгы үчүн болуп жатканын насааттап, негиздеп, Чубактын Алмамбет менен чырдашуу аракетинин туура эместигин түшүндүрөт. Эпостогу бул окуяларда биринчиден, «намыс» «абийир», «уят» түшүнүктөрүнүн белгилери Манас баатырга гендик деңгээлде өткөнү, мурасталганы тууралуу кеп учугун козгоо ылайыктуу, негиздүү; экинчиден, жогоруда аталган түшүнүктөр Манастын өсүп-жетилүүсүнүн жүрүшүндө ар түркүн окуялардын, кырдаалдардын таасири астында ойгонуп, жанданып, курчуп, торолуп олтургандыгы да жүйөлүү десе болот.

«Манас» эпосундагы элдик тарбиячылардын педагогикалык парасаттуулугу менен тарбиялоо методдорунун таасирдүүлүгү «педагогикалык

феномен» катары» деп аталган 3-параграфта эпосто кыргыз элинин улуттук салттарынын педагогикалык функциясы ар тараптуу ачылып берилгендиги тексттен алынган мисалдар менен кошо анализденет. Манас баатырдын жары болуу алдында Карабөрткү көчүрүүдө аны сегиз миң кыз-келин коштоп, анын бөтөн элге келин болуп кетип жаткандагы аялуу көңүлүн улашып, ушундай коштоосунан алардын Карабөрткү баалагандарын жана барган жеринде ак этеги агарып бакыт табуусун тилегендери баамдалат. Ушул бөлүмдө келин көрүү, чачыла чачуу, кошумча кошуу, бел куда, өрлүктөө, ажыраш аяк, жээн табак ж.б. той жөрөлгөлөрүнүн педагогикалык функциялары айтылат. Кыргыз салттуу педагогикалык маданиятындагы керээз, кошок, арман жөрөлгөлөрү да анализденет.

Кыз кезинен тамак-аш тартуунун, коноктоонун жөн-жайын үйрөнгөн Каныкей ак дасторконуна сексен түрлүү нан коюп, даам-татымалдарын жайнатып, Манастын кырк чоросун өзү тараптагы кыздар менен таанышсын, сүйлөшсүн, бири-бирин билип, сырдашсын деп, аларга сый тамак, үлпөт уюштурат. Мындан Каныкейдин коноктоо жайын, мейманды күтүнө билүү, анын көңүлүн улоо, көңүл кушун көтөрө билген жароокер мүнөзү, адамгерчиликтүү сапат-касиеттери көрүнөт. Каныкей – кыргыз кыздары үчүн конок күткөн жардын, баатыр уулду тарбиялаган эненин элдик идеалы.

Нускалуу кандардын, баатырлардын, балбандардын, эрлердин көңүл түпкүрүндө ар дайым Ата мекенди, элди, туулган жерди коргоонун, сактоонун ыйык милдети турган жана көзүн кызарткан, көз арткан, алкымын араандаткан эчендеген каардуу тышкы жана ички душмандардын кыянатчылыгына, басып алуусуна алардын Ала-Тоодой бийик ар-намысы, абийири, ыйык парзы жол койгон эмес. Байыркы кыргыз эли жети атаны гана эмес, тогуз атаны, он жети ата, жыйырма беш ата, ал түгүл кырк атага чейин сүрүштүргөндүгү жөнүндө маалыматтар кездешет.

Жаңы төрөлгөн перзентти сүйүнчүлөө, ага мал-жандыкты энчилөө («энчи») жөрөлгөлөрү, учуктоо ж.б. ырым-жырымдар аркылуу ата-бабаларыбыз адамдар ортосундагы мамилени уюштурушканы, карым-катышты туура нукка салышканы, адамдын кадырына жетүүнү, көңүлүн алууну, барктай билүүнү ар дайым ой-сезиминде карманышканы, ошол жөрөлгөлөрдү татыктуу деңгээлде аткаруу менен адамдын, үй-бүлөнүн беделине көлөкө түшүрбөй, ашкере сынга кабылуудан алыс болууга аракеттенишкен. Кыргыз элинде марттык, жоомарттык, берешендик сапаттар ар качан жогору бааланган. Эпостогу мына ушул көрүнүштөр диссертацияда мисалдар аркылуу чагылдырылган жана алардын улуттук педагогикалык маданияттагы орду санатталган.

Эпостогу дагы бир педагогикалык идея – жаштардын улууларды сыйлашы, ар кандай маселени аксакалдар чечип келген, Манас да канчалык баатыр, кан болбосун олуттуу иштерди Бакай, Кошой, Ажыбай сыяктуу акылмандарысыз чече албайт. Кыргыз жаштарынын, көбүнесе, чогуу, бирдикте жүргөндөрү жана орчундуу маселелерди чечүүдө сөзсүз карыялар менен кеңеш курганы жөнүндө С. М. Абрамзон: «Жаштардын топтошуп, жамаатташ болуп,

баш кошуп жүргөнү Манастын жаштык курагы жөнүндөгү эпизоддо жакшы байкалат. Бардык маанилүү учурларда Манас атасы Жакып жана башка баатырлар кеңешке карыяларды – «аксакалдарды» чакырышат, – деп баяндайт. [Абрамзон, С. М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер [Текст] / С. М. Абрамзон. – Бишкек: Сорос-Кыргызстан, 1999. – 587-б.].

Бул акылман карыяларга кеңешүү салты кыргыз элинде азыркы күнгө чейин сакталып келе жатат.

Манаска ат коюу ырасмында аксакалдардын, билермандардын, турган көпчүлүктүн ымыркайга бир жакшы ысым коюу убагында, баарынын бир саамга буйдала түшкөндөрү, жымжырттыктын өкүм сүрүүсү, ат коюу маселесине кыргыздардын абдан олуттуу көз караш менен караганын эске салат. Коюлган ат баланы бүт өмүр бою анын жан шериги сымал коштоп жүрөрүн, ага тумар сымал болуп, дем-күч берип, аны кубаттап, айрым убакта аны жетелеп, алга сүрөп, жаман көздөрдөн коргоп, калкалап жүрөрүн да эстерине алышкан. Ат ыроолоодо анын ар бир тамгасына, тыбыштык айтылышына, уңгу-мүчөсүнө чейин маани беришкен. Ошол эле кезде үрп-адаттар, каада-салттар, жөрөлгөлөр эмгектик, мекенчилдик, атуулдук, жарандык, адеп-ахлактык, үй-бүлөлүк, социалдык тарбиянын өзгөчөлүү каражаттары боло келген.

Эпостун сюжеттик мазмунунда камтылган салттуу жөрөлгөлөр – ата-бабалардан бизге мурасталган улуу таберик, көөнө дөөлөт, акыл нуска (бул көөнө асылдыктар эчен-эчендеген замандардын тогошуусунда бирде бөксөргөн, тайыздаган, кээде, бактыга жараша толо түшкөн). Биздин ыйык парзыбыз – аларды окуп-үйрөнүп, өздөштүрүп, турмушубузда пайдалана жүрүүбүз ата-бабалардын арбактарын урматтообуз жана аларга берген бүгүнкү муундардын татыктуу жообу болуп саналат.

Ошол салттуу жөрөлгөлөрдүн түп өзөгүн сактоо менен уюштуруу формаларын жана каражаттарын (маселен, ысырапкорчулуктун убалын аңдап-туюуну насааттоо, бул жагымсыз көрүнүштүн экономикалык, каржы жагын турукташтырууга, өнүктүрүүгө тийгизчү терс таасирлерин, залалдарын түшүндүрүү боюнча жаш жеткинчектерге таалим-тарбиялык иш-чараларды пландуу уюштуруу ж.у.с. факторлор) азыркы замандын агымына төп келтирүүнү чечүү – приоритет маселелердин бири эсептелет.

Салттуу жөрөлгөлөрдүн алгылыктуу жактарын, таалим-тарбиялык сабактарын үгүт-насыяттоо менен катар куру намыска жеңдирүү, курулай атаандашуучулукка азгырылуу, жетеленүү өндүү көрпөнделиктен арылуунун иштиктүү аракеттерин көрүү менен аң-сезимдүүлүктүн жана маданияттуулуктун жолуна түшүүгө үгүттөө, тарбиялоо.

Эпостогу педагогикалык идеяларды алып жүрүүчүлөр элдик педагогдор катары балдарды, жаштарды тарбиялоо менен бирге алардын инсандык сапаттарынын калыптанышына таасир эткен. «Манаста» көптөгөн элдик педагогдордун тарбиячылык ишмердүүлүгү тууралуу айтылат, биз ошолордун ичинен акылмандуулуктун эталону болгон Бакайдын, баатырдыктын, тайманбастыктын символу катары эсептелген Кошойдун, узчулуктун,

билермандыктын, чыныгы жар болуунун өрнөгү болгон Каныкейдин балдарды тарбиялоодогу методдорун жана каражаттарын чыгарманын текстинен алынган мисалдар менен көрсөтүк, алар көп кылымдар бою элдик тарбиянын көөнөрбөс мурастарын бизге сактап өткөрүп берди.

«Манастын» педагогикалык энциклопедиялык феномен катары азыркы учурдагы маани-милдеттери да ошолор менен байланышат.

«Манас» эпосундагы элдик билимдердин энциклопедиялык масштабы жана аларды муундан муунга мурастоонун салттуу системасы» деген төртүнчү бапта эпосто кыргыз элинин табигый-математикалык билимдеринин калктын турмуш-тиричилик укладында жана согуш өнөрүндө өзгөчө маанилүү көрүнүш катары чагылдырылышы, социалдык-экономикалык түшүнүктөрдүн «Манас» эпосунда элдик билимдер катары берилиши ачыкталды.

Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын билим берүү уюмдарында «Манас» эпосундагы педагогикалык көп жактуу идеяларды, анын уникалдуу феномен катары потенциалын пайдалануунун чоң мүмкүнчүлүктөрү бар.

Биринчи мүмкүнчүлүк – бала бакчалардагы Манас темасындагы ар турдүү иш-чаралар.

Экинчи мүмкүнчүлүк – башталгыч класстардын «Адабий окуу» предмети.

Таблица 4.1. – Башталгыч класстарда «Манас» эпосуна бөлүнгөн сааттар

Чыгарма	II класс	III класс	IV класс	Баары
«Манас»	1	3	4	8

Таблица 4.2. – Негизги жана жогорку класстарда «Манас» эпосуна бөлүнгөн сааттар

V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	Жалпы
4			25			18	47

Бул жерден көрүнүп тургандай, «Манас» эпосу атайын бөлүнгөн саат менен башталгыч класстарда 8, негизги жана жогорку класстарда 47 саат окутулат, мунун ичинде бүтүрүүчү класстарда 18 саат көлөмүндө «Манастаануу» курсу киргизилген. «Манастаануу» дисциплинасы көптөгөн жогорку окуу жайларында да үйрөнүлүп жүрөт. Класстан жана мектептен тышкаркы учурларда да манасчылардын конкурсу, «Манастаануу» интеллектуалдуу таймашы, эпостун негизинде сүрөт, драма, айтуучулук ж.б. байгелер коюлган иш-чаралар өтүп турат. Мына ошолордун баарында окуучуларды эпостун негизинде тарбиялоо иштери жүргүзүлөт. Ал тарбиялык иштерди жүргүзүүнүн азыр колдонулуп жүргөн негизги методдору:

Издөө иштери (Кыргыз жергесинде Манас жана анын айланасындагы каармандарга байланышкан көптөгөн эстеликтер бар, мисалы, тулпар таш, Каныкейдин булагы ж.б. Ошолор тууралуу маалыматтарды жыйноо).

Изилдөөчүлүк методдор («Манас» эпосундагы таалим-тарбиялык ойлор тууралуу долбоор, доклад, реферат, макала, дил баян, эссе ж.б. жазуу).

Жасалгалоо иштери («Манас» эпосунун негизинде буклет чыгаруу, слайд жасоо, мектеп музейине, китепканага стенддерди даярдоо ж.б.).

Манасчылар, манас изилдөөчүлөр менен жолугушууларга катышуу.

Манасчылык багыттагы иш-чараларды (манасчылардын жарыштары, фото конкурстар ж.б.) уюштуруу жана активдүү катышуу.

Манас айтышуу ж.б.

Жогорудагыдай методдор балдарга улуу эпос аркылуу өзүн өзү таануусуна, өзүн өзү эл арасында көрсөтүүсүнө, айлана-чөйрөсүнө социалдашуусуна чоң жардам берет.

– «Манас» эпосунун педагогикалык идеяларынын негизинде азыркы окуучуларды тарбиялоонун негизги **принциптери**:

– окуучулардын адамгерчилик сезимдерин арттыруучу гуманисттик принцип;

– окуучулар өздөрү жашаган аймактын өзгөчөлүктөрүн, шарттарын эске алган регионалдык принцип;

– окуучулардын ар биринин жекелигин эске алган дифференциялоо принциби;

– билим жана тарбия берүүнү токтотпогон үзгүлтүксүздүк жана ырааттуулук принциби;

– билим жана тарбия берүүнү башка ишмердүүлүктөр менен байланыштырган интеграциялоо принциби;

– окуучунун активдүүлүгүн турмуш менен байланыштыруу принциби;

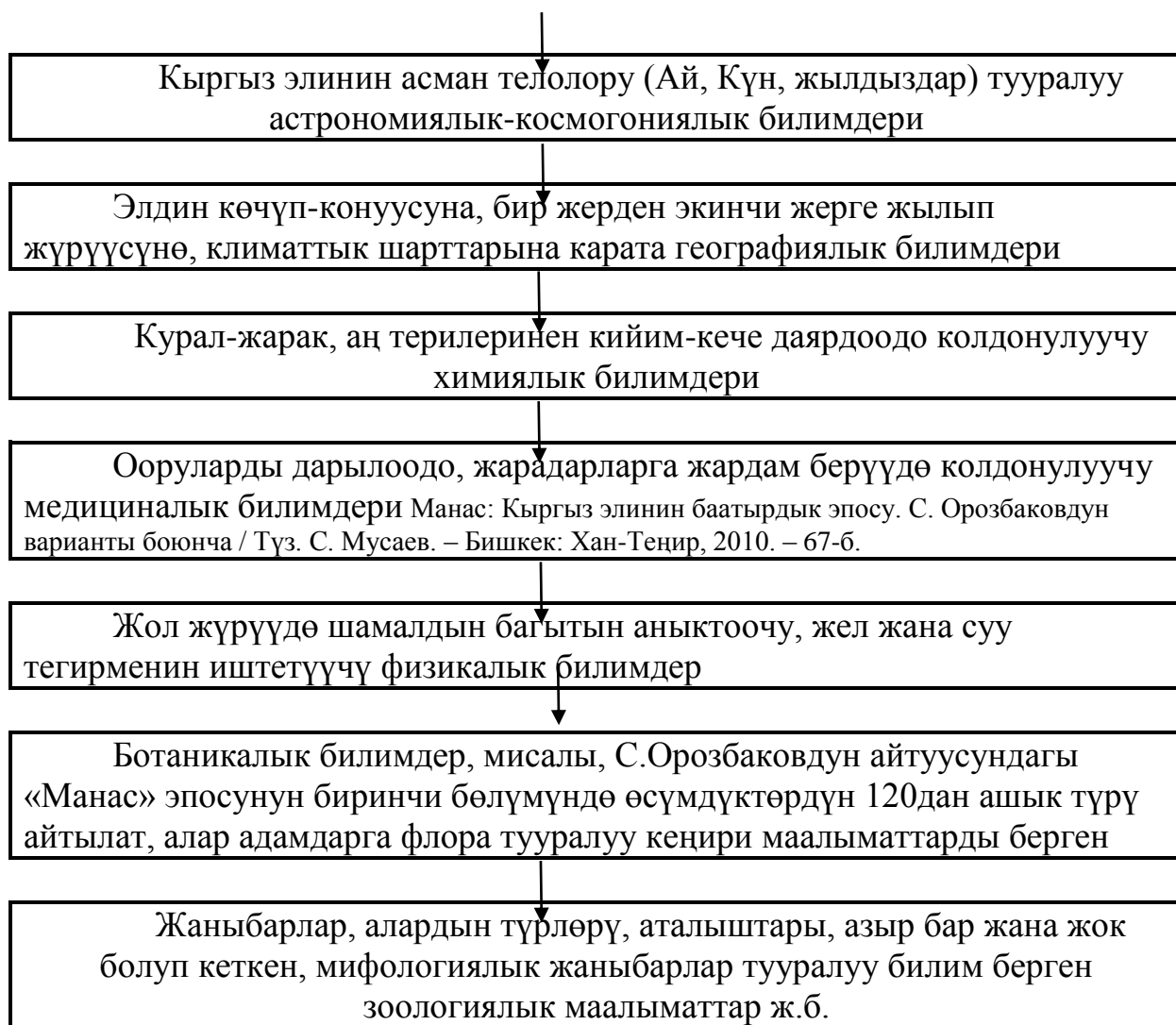
– активдүүлүктү колдоо (мотивациялоо жана стимулдаштыруу) принциби ж.б.

– «Манас» эпосунда элдик эмпирикалык табийгый билимдер калктын күнүмдүк жашоосунун, согуштук аракеттеринин, мезгилди жана мейкиндикти аныктоонун өлчөмдөрү катары берилет. Окуяларынын масштабдуулугу, каармандарынын көптүгү, сюжеттик-композициялык түзүлүшүнүн байлыгы боюнча уникалдуу феноменалдуу чыгармада салттуу табийгый билимдердин бүтүндөй бир системасы чагылдырылат.

Салттуу билимдер – бул педагогикалык көрүнүш. Ал эми эпостогу салттуу билимдердин көптүгү, таамайлыгы жана тактыгы энциклопедиялык феномен катары бүгүнкү күндүн адистерин да таң калтырат.

«Манас» эпосундагы салттуу билимдер

Эпостогу эсеп, сан, кошуу, кемитүү, көбөйтүү, бөлүү ж.б. түшүнүктөрдү туюндарган математикалык билимдер

Сүрөт 4.1. «Манас» эпосундагы салттуу билимдердин түрлөрү.

Азыркы окуучулар менен математика сабактарында төмөнкүдөй тапшырма беребиз.

Манжурия калмагынын Манаска катылган эпизоду:

Жети калмак барганы.

Бирөө төөдө калганы,

Алтоо барды ат коюп,

Ат койсо да бат коюп. [Манас: Кыргыз элинин баатырдык эпосу. С. Орозбаковдун варианты боюнча / Түз. С. Мусаев. – Бишкек: Хан-Теңир, 2010. – 67-б.].

Жогорудагы мазмунга математикалык эсеп берүү (жообу: $7=1+6$).

Манастын жоокерлери менен салгылашта Нескара өзү качып кутулуп, анын аскерлери туткундалат. Туткундалгандар кан Манаска жан соогалап жалдырап, жандарын аман коюуну тилешип жалбарышат. Аларга жооп катары Манас: «Бизге эл болгула» деп кайрылат. Ошентип алар Манаска кошулуп, ынтымакка, ымалага келет. Ошол Нескаранын туткундалган 6300 сандагы

аскерине математикалык эсеп берүү (жообу: $6300=400$ (сарт)+ 2300 (калмак түрк)+ 3600 (кытай)).

Манас курч, айыгышкан салгылаштарда жеңилген душмандар элине кошуп алууну өтүнүп-суранышса, басымдуу көпчүлүк учурда Манас алардын суранычын канааттандырган. Ката кетиргендерин алардын өз алдынча түшүнүүсүнө, ойлонушуп, акыл-эске келүүсүнө үмүт арткан. Абдан капсаландуу кырдаалга карабай, Манас мындай адамгерчилигин көрсөтүү менен кыргыз элинин максаты душмандарды кыйратуу, талкалоо, аёосуз кыруу эмес, өз ара урматташкан, сыйлашкан, ынтымакта, элдешип, биргеликте жашоону жогору рухий баалуулук катары кабыл алышкан, бири-бирин өйдө же пас карабаган бүтүн элди түзүүнү ички жан дүйнөсүндө эңсеген жана ошого умтулган. Ошондуктан эпосто: «Кулаалы таптап куш кылдым, курама жыйып журт кылдым» деген нуска бекеринен айтылбайт. Мындай баалуу көрүнүштөр журт аксакалдары Бакайдын, Кошойдун Манаска айткан кеңештеринде да кездешет.

Жан соогаттап жалдырап,
Жалпы баары барганы.

Кытай каны Эсенкандын он бир тыңчысы өспүрүм Манасты кармап алышат. Алардын өктөм, корстон, орой мамилеси Манастын ар намысына катуу тийип, кыжыры кайнап, чыдабай кетип, алар менен карсылдашкан мушташ башталып, аларды токмоктоп салат:

Алтоо астына басылды,
Топурагы тозулуп,
Кармашкан жери казылды.
Берки турган бешөө да,
Манаска эми асылды.
Экөөн экөө менен урду эле,
Бирөө эси чыгып турду эле.

Жогорудагы мазмунга математикалык эсеп берүү (жообу: $4=1+1+1+1$). (Манаска алгач атырылышкан төртөөнү ар кайсы жеринен кармаганы).

$4+7$ (жекелөөгө жабылганы)=11.

$4+2=6$ (алтоо астына басылды).

$5=2+2+1$ («Экөөн экөө менен урду эле, бирөө эси чыгып турду эле»).

$11=6+5$.

Он төрт жарым жаштагы Манас бул кармашта мыкты балбандыгын, тайманбастыгын, коркуу дегенди дегеле билбестигин, баатырдыгын көрсөтөт.

Сабакта мындай иштерди жүргүзүү менен «Манаска» болгон окуучулардын кызыгуусун арттырабыз (мотивациялайбыз), сан, санак, процент чыгаруу амалдарын үйрөнөбүз жана эң негизгиси эпостун элдик билимдерди чагылдырган баалуулугун өздөштүрөбүз.

Кыргыз эли курчаган табият эне менен гармониялык байланышта өмүр кечирип, жаратылышта кездешкен түрдүү-түмөн нерселердин, заттардын касиеттерин байкап, таанып (табиятка аяр, этият, аздек мамиле жасап), турмуш-

тирилигин өткөрүү үчүн керектүү, зарыл болгон ар түрдүү буюм-тайымдарды, куралдарды, жарактарды, жабдыктарды жасоо үчүн ошол эмпирикалык билимдерин орундуу пайдалана билишкени айкын болууда. Манас доорунда курал-жарактарды мыкты пайдаланганына, иштете билгенине кошумча, алардын колдонуу жолдорун, механизмдерин (физика илими багытында) жетик түшүнгөндөрүн белгилөө зарыл.

Азыркы жаштарга билим берүү процессинде «Манас» эпосундагы салмак бирдиктерин учурдагы илимдин жетишкендиктери менен салыштыруу ишмердүүлүгүн жүргүзүү зарыл болот.

Таблица 4.4. – «Манас» эпосундагы эң майда оордук бирдиктери жана аларды азыркы бирдиктер менен салыштыруу

<p align="center">«мыскал», «гран», «грамм» түшүнүктөрү</p> <p>мыскал – 4,30 грамм же жүз даана арпа даны; гран – 0,062 граммга барабар.</p>

Таблица 4.5. – «Манас» эпосундагы айрым бирдиктерди илимий жактан негиздөө

Европанын кайсы дарыканасына кирсеңиз, сиз сөзсүз түрдө «гран» деп аталган салмак ташын жолуктурасыз. Анын оордугу бир арпа данынын салмагына барабар [М.И.Грамм].

«Гран» сөзүнүн өзү латындын «granum» деген сөзүнөн алынып, «бүртүк, күкүм, эң майда» деген маанини билдирет (англисчеде дан да, гран да – grain. Эски немисчеде – Grano) [М. И. Грамм]. Европада «гран» – арпа даны – жүздөгөн жылдар бою дарыкана (аптека) ишинде пайдаланылган.

Кыргыз элинде арпа данынын салмагы эске алынган өлчөм – «мыскал» аталышындагы салмак өлчөмү пайдаланылганы айтылат. **Мыскал** (4,30 г же жүз даана арпа даны 1 мыскал), **дирхем** (3 – 3,5 г.га барабар күмүш акча) [Ы.Кадыров].

М.И. Граммдын иликтөөсүндө «гран» деп аталган салмак өлчөмү жөнүндө: «Мусулман тараза өлчөм системасында «гран» да пайдаланылган. А эгер арпа данынын салмагын гранга барабар деп алсак, анда бир дирхем 48,225 гранга (3,09 г), ал эми бир мыскал 68,888 гранга (4,41 г) барабар болот.

Шариаттын кабыл алынган 7:10 катышына ылайык, бул учурда мыскалдын салмагы 4,464 граммга барабар болууга тийиш. Окумуштуулар мына ушул акыркы жыйынтыкка келишкен [М.И.Грамм].
XX кылымда Стандартташтыруу боюнча эл аралык уюм кабыл алган R–31 документинде кадимки грандын (ювелир эмес!) 64,798911 миллиграммга

барабар болгон эквиваленти мыйзамдаштырылган. Бул учурда бир грамм 15,62 гранга тең деп эсептелген [М. И. Грамм]. 1 гран=0,06402 граммга барабар.

Орто Азия мамлекеттеринде бөлөк өлкөлөргө караганда Шарият боюнча 7:10 туруктуу катышы кылдат сакталып келгендиги кызыктуу. Бухарада 3,36 грамм салмактагы дирхам (мыскалдын салмагы 4,8 граммга барабар) пайдаланылган, Хорезмде дирхамдын салмагы 3,185 граммды (хорезмдик мыскал 4,55 грамм салмакта болгон) түзгөн, Самаркандык мыскал 4,46 грамм [М. И. Грамм].

Хорезмде жана Хивада көбүрөөк пайдаланылган «манндын» салмагы 4,095 кг дан 4,914 кг чейинки оордукту түзгөн. Кызыктуусу, 4 манн кайра эле «манн» деп аталып, бирок бул манн 19-20 кг салмакка барабар болгон. Товардын түрүнүн, көрүнүшүнүн өзү эле соодагерлерге кандай товар жөнүндө кеп жүрүп жаткандыгын түшүндүргөн, билдирген» [М. И. Грамм].

Сабактарда көрсөтө турган нерсе – жогорудагы маалыматтардан көрүнүп тургандай, илгерки кыргыздар колдонуп келген «мыскал», «дирхем» ж.б. аталыштагы салмак өлчөмдөрү Европа жана мусулман өлкөлөрүндөгү «мискаль», «дирхам» өлчөмдөрүнүн сандык катыштары менен негизинен дал келүүдө. Бул эмнени кабарлайт? Мындан кыргыздар жалаң тоо-таштын арасында мал артынан күн көргөн эл гана эмес (бир топ элдер кыргыз элин ошондой элестетишет жана соода-сатыктан алыс калк катары санап келишет), соода-сатык ишине жандуу аралашып, соода өнөрүнүн сырларын билген, катышып келген эл болгонун күбөлөйт.

Эпостон ата-бабалар жашоо-тиричилигинде физикалык жана химиялык кубулуштардын натыйжаларын жуурулушкан түрдө пайдаланышканын андоого мүмкүн. Манастын доорунда заттардын химиялык жана физикалык касиеттерин аныкташып, ар түрдүү химиялык кошулмаларды, куймаларды алышкан. Куймаларды керектүү сапаттагы курал-жарактарды жасоодо колдонушкан. Жаңы алынган кошулмаларды пайдаланып, куралдарга көзгө сүйкүмдүү, эстетикалык жагымдуу түс берүү үчүн аларды сырдашкан. Кездемелерди, боз үйдү, ат жабдыктарын боёонун ыкмаларын билишкен. Эпостун тексттерине сереп салганда түстөрдү, боёкторду тандоо жаатында кыргыз аялдарынын, келин-кыздарынын эстетикалык табитинин жогорулугун аңдап-туюу мүмкүн. Кыргыз айымдары ачык түстүү гүлдүү кездемелерге ыкташкандары баяндалат. Бул көз карашты улуттук оймолордун, саймалардын түшүрүлүшү да белгилүү деңгээлде ырастайт. Оймо-сайма өнөрү муундан муунга, атадан балага, энеден кызга өтмө таберик, көркөм рухий-материалдык мурас катары аздектелип өткөрүлүп келген.

Эпосто медет, себеп, эбеп, апы, үпү, кайнатма кара дары, кырма кызыл дары аттуу дарылар тууралуу маалыматтар кездешет. Бул дарылардын көпчүлүгү чет өлкөдөн «импорттолгонун», баатырлар катуу жарадар болгондо,

ооруганда, сыркоологондо, алардын ден соолугуна тийгизген таасирин жакшы билген. «Манас» эпосундагы элдик медицина тууралуу билимдерди азыркы учурда төмөнкүдөй учурларда пайдаланууну сунуш кылабыз: медициналык билим берүүчү окуу жайларынын окуу программаларынын жана окуу китептеринин мазмунун байытууда; врачтардын жана медайымдардын кесиптик чеберчилигин жогорулатууда; оорулууларды химиялык преператтарсыз, табигый чөп-чарлар, майлар, суулар менен дарылоодо ж.б.

Эпостун мазмунунун негизинде ата-бабалардын этномедицинасы тууралуу төмөндөгүдөй жыйынтыктарга келүү мүмкүн: тоолуу аймактардын климаттык оор шарттарында жашоо кечирүү жагдайлары, жоокерчилик замандын кошул-ташыл көйгөйлөрү ушундай шарттарга чыдамдуу, ыңгайлашкан, ден соолугу чың, чымыр денелүү, рухий жактан күчтүү инсандарды тарбиялоону талап кылган; жабыркагандарды, жарадарларды, оорулууларды дарылоо, эмдөө, сакайтуу, калыбына келтирүү абдан маанилүү милдет болуп эсептелген; ата-бабалардын элдик медицинасы бир топ багыттар боюнча тармакталып кеткенин андап-туюуга болот, бул, ар кайсы оорулардын түрлөрү боюнча элдик дарыгерлердин адистешкендигин түшүндүрөт; ошол дарыгерлер өзүлөрүнүн багыттары боюнча эмдөөнүн билимдерин, тажрыйбаларын улам өркүндөтүү менен аларга кайрылган бейтаптарды купулга толумдуу дарылоосу, сакайтуусу, аларга карата элдердин ыраазы болуусун шарттап, эл ичинде алардын таанылуусуна алып келген; кыргыздарда элдик дарыгерлик баалуу өнөрлөрдүн бири катары эсептелген; элдик дарыгерлик билимдерин, тажрыйбаларын муундан муунга өткөрүү улуу курактагылардын, үй-бүлөдө ата-энелердин милдеттеринин катарына кирген; бул өнөрдү өсүп келе жаткан муундун өкүлдөрүнүн үйрөнүүсүндө салттуу «устат-шакирт» тарбиялык системасынын жардамы көп тийген; ошондой эле, ата же эне белгилүү элдик дарыгерлер болушса, алар бул өнөрүн балдарына мурастоонун иш-аракеттерин көрүшүп, таалим-тарбия беришкен. «Манас» эпосундагы Бакай, Каныкей, Момунжан сыяктуу элдик медицинанын өкүлдөрүнүн оорулууга диагноз коюу, чөп, майлар аркылуу дарылоо процедуралары биздин эмгекте чагылдырылган.

«Эпостун мазмунундагы көчмөндүк турмуш-тиричилик, чарбачылыкка таандык салттуу экономикалык жана географиялык билимдер системасы» деген параграфта үнөм, каржы, алым, салык маселелеринин элдик билим катары колдонулушу көрсөтүлөт. Эпостун мазмунуна сереп салганда, ошол доорлордо кыргыздар азыркыдай бартердик алмашуу деген экономикалык түшүнүктү өзүлөрүнүн соода-сатык алакасында пайдаланганын андап-туюу мүмкүн. Мында кандайдыр экономикалык билимдер аркылуу мал башын ар түрдүү баалуу буюм-тайымдарга, азык-түлүккө, кымбат кездемелерге, асыл таштарга, зер буюмдарга эквиваленттүүлүктүн негизинде айырбаштоо ишке ашырылган дегенге болот. Ошону менен бирге кыргыз эли үчүн төрт түлүк малдын саны, алтын, дилде, күмүш ж.б. асыл таштар байлыктын чени, өлчөмү, баалоонун көрсөткүчү катары кабыл алынган. Кун төлөө шартында, келин алууда, ж.у.с. учурларда алтын, асыл таштарды, малдарды, баалуу буюм-тайымдарды алуу же

берүү иштери экономикалык мааниге ээ болгонун эл жакшы билген. Ошол эле убакта төрт түлүк мал, дүнүйө, кыргыз үй-бүлөсүнүн материалдык абалынын статусун чагылдырган. Азыр Кыргызстандын окуу жайларында «Экономика» предмети окутулат, бул предметтин негизги максаты жаштарды үнөмдүү болууга, каржы проблемасы жок жашоого үйрөтүү болуп саналат. Бул милдетти ишке ашырууда «Манас» эпосунун да идеяларын колдонуу керек. Эпосто Манас баатыр минген атын өзү эгип, өзү өстүргөн буудайга айырбаштап алат (азыркы термин менен айтканда, «бартер»), эгин өстүрүүдө дарыядан өстөн казып, арык аркылуу суу чыгарып келет (азыркы термин менен айтканда, канал), суу үзүлбөй турсун үчүн аны ылайыктуу жерге камап турат (азыркы термин менен айтканда, суу сактагыч). Сүт азыктарынан кышкыга курут, сары май жасап алышат. Жаштарга Манас доорундагы ушул көрүнүштөрдүн маани, максатын ачып берүү зарыл.

Калк жашоосунда экономикалык билимдерди жана түшүнүктөрдү, мамилелерди пайдаланып, мал менен баюунун ар кандай механизмдерин тапкан. Тоо этектеп жашаган негизинен мал чарбачылыгы менен, ал эми талаа-түздө отурукташкан кыргыз эли мал чарбасы өнөрүнө кошо дыйканчылык, багбанчылык өнөрлөрүн өздөштүрүшкөн. Кыргыздар тери, жүн иштетүүнү билишкен жана турмушунда мыкты пайдаланышкан. Кен казууну, кошулмаларды, куймаларды алууну, темир, күмүш, алтын, коло ж.б. металлдарды иштете алган. Кол өнөрчүлөр, усталар мыкты курал-жарактарды, жабдууларды, зер буюмдарды жасашкан. Асмандан түшкөн отту (метеорит) кайра иштетип, согуш куралдарын даярдоодо пайдаланган. Оптиканын линзалар системасында жарыктын түшүү, чагылуу, сынуу, жутулуу кубулуштарын, фокусталуусун, дүрбүдөгү бурама сайынын жардамы менен андагы линзалардын өз ара конфигурациясын (жайгашуусун) өзгөртүүнү, жөндөөнү, күчтүн импульсун, кыймыл санынын (импульстун) сакталуу законун, ракеталык кыймылдын иштөө принцибин (замбирек, мылтык ж.б.), Архимед законун колдонууга негизделген жабдуулар, б.а., сүзүү кубулушу, суюктукка матырылган нерсеге суюктуктун түртүү күчү, сал (атайын жасалган чаначка саман тыгып, аны эки жагына кошоктоп байлап сууда сүзүү), кар калың түшкөн убакта ашууларда аянт бирдигине жасалган басымды (салмакты) азайтууга ылайыкталган жабдуу (жапкак), жылуулук өткөрүүчүлүк, суюктуктун кайноо жана буулануу кубулуштарын, динамиканын закондорун (инерция кубулушу, Ньютондун II, III закондору), гравитация, электромагнетизм кубулуштарын, статиканын закондорун, рычаг принцибин, моменттер эрежесин, тең салмактуулук кубулушун колдонууга негизделген улуттук оюндар (ат чабыш, эр эңиш, көк бөрү, ордо, тыйын эңмей, кыз куумай, аркан тартыш ж.б.), сүрүлүү күчүн, серпилгич күчүн, ийри сызыктуу кыймыл кубулушун пайдаланууга (жаа, мылтык атуу ж.б.), табияттын мыйзам ченемдүүлүктөрүн жана принциптерин жашоо-турмушунда колдонуунун жолдорун билишкен жана ыктуу пайдаланышкан. Эпостун саптарына назар салсак, ата-бабаларыбыз ар түрдүү кошулмаларды алуунун жолдорун, боёкторду кантип пайдаланууну, боз үйдү көркөм жасалгалоону, аны көзгө

сүйкүмдүү, кооз көрсөтө билишкен. Курал-жарактардын тетиктерин бири-бирине ширетишкен, желим алуу өнөрүн билишкен жана эмерек буюмдардын, музыкалык аспаптардын тетиктерин ашташкан, же желимдеп бышытышкан.

Ден соолугу сак перзенттин төрөлүшү үчүн таза тукумду мурастоо абдан маанилүү болгон. Ошондуктан, жети атаны сүрүштүрүү аркылуу куда-сөөк болууга умтулушкан. Мал-жандыктын, ал түгүл жылкынын таза тукумун алууда тукум куучулуктун принциптерине таянышканы маалымдалат.

Кыргыздар жыл санагын жүргүзүүдө негизинен Ай календарына таянышканы белгиленет. Ай аталыштарынын айрымдары (куран, бугу, кулжа, теке) кайберендердин эркектеринин ысмы менен аталуулары, бул эзелки ата-бабаларыбыз жаратылыш менен гармонияда жашоонун, аны жабыркатпоонун, ага залал тийгизбөөнүн аракетин көрүп келишкенин ырастайт. Ай жана Үркөр жылдызынын өз ара жайгашуу абалына карата жайчылар, эсепчилер алдыда күтүлүүчү аба ырайынын кандай болорун болжошкон. Эсепчилердин божомолу көбүнесе дал келген. Аба ырайынын өзгөрүшүн алдын ала билүүнүн ошол замандарда көчүп-конуп, мал чарбачылык жана дыйканчылык менен тиричилик өткөргөн эл үчүн мааниси чоң болгон.

«Манас» эпосундагы мына ушул сыяктуу элдик билимдер жана тажрыйбалар манас айтуучулардын кругозорунун байлыгын, илим-билимдер менен да түшүнүгү бар экендигин тастыктайт жана биздин эмгекте алар мисалдар аркылуу көрсөтүлөт.

Элдик билимдер – педагогикалык көрүнүш, ал элдик дидактика, ошол билимдер атадан балага, муундан муунга өткөрүлүп берилген. Мына ошол билимдерди окуу жайларынын ар кандай формаларында математика, физика, химия, астрономия, мекен таануу, ботаника, зоология, дене тарбия, экономика ж.б. сабактарда пайдалануунун айрым технологияларын да көрсөтүп, алардын бүгүнкү күндө да педагогикалык энциклопедиялык феномен катары мааниси жогору экендиги иште белгиленди. Бул багытта мугалимдердин тажрыйбалары жана биз сунуштаган технологиялар тиркемеде (**диссертациядагы тиркеме №1**) чагылдырылды.

Улуу «Манастын» гениалдуулугу да ушунда – улуттук баалуулуктарды көрсөтүп, өзүбүздүн иденттүүлүгүбүздү өзүбүзгө жана бүт дүйнөгө ачып бергендигинде.

Ошентип, азыркы жаштарды «Манас» эпосундагы элдик билимдер менен тааныштыруу аркылуу аларга байыркы көз караштар менен азыркы көз караштарды салыштыруу мүмкүнчүлүгү ачылат жана эпосту жараткан кыргыз элинин педагогикалык маданиятынын энциклопедиялык феноменалдуулугу ачык-айкын көрүнөт.

КОРУТУНДУ

Бул эмгек – кыргыз элинин гениалдуу мурасы болгон «Манас» эпосунун кыргыз элинин педагогикалык ойлорунун энциклопедиялык феномени экенин

аныктоонун илимий негиздерин иштеп чыгууга жана аларды азыркы учурда таалим-тарбия процессинде колдонуунун мүмкүнчүлүктөрүн табууга арналган.

Эмгекте философиялык, фольклористикалык, этнопедагогикалык, этнографиялык адабияттар жана «Манас» эпосунун тексти кеңири изилденүү менен төмөндөгүдөй милдеттерди чечүүгө мүмкүнчүлүк берди:

1. Биринчи милдет изилдөөнүн эволюциясын, теориялык негиздерин айкындоо жана категориялык терминологиялык базасын: «Элдик тарбия», «Фольклордук педагогика», «Эпос жана элдик педагогикалык маданият», «Педагогикалык ойлордун энциклопедиялык феномени» түшүнүктөрүнүн маани-маңызын, өз ара катышын тактоо болгондуктан «Манас» эпосунун фольклордук чыгарма катары кыргыз элинин педагогикалык маданиятында балдарды ар тараптуу тарбиялоонун бир булагы болуп келгендиги, анын азыркы ааламдашуу доорунда да педагогикалык мүмкүнчүлүгү руханий зор баалуулук болуп эсептелери айкындалды. «Манас» эпосунун сюжеттик-мазмундук структурасындагы энциклопедиялык мүнөздөгү кыргыз эл педагогикасынын казынасын изилдөөгө байланыштуу илимий теориялык адабияттарды үйрөнүүнүн натыйжалары кыргыздардын тарыхый педагогикалык билимдери жана тажрыйбалары аркылуу тастыкталган таяныч каражаттардын орчундууларынын бири «Кыргыз рухунун туу чокусу» (Ч.Айтматов) болгон «Манас» эпосу экендигин көрсөттү. «Манас» эпосу байыркы замандан улуттук тарбиялоонун каражаты катары улам кийинки муундарга жаштарды баатырдыкка, мекенчилдикке, сүйүүгө, достукка, гумандуулукка тарбиялоого, алардын акыл-эсин жана эстетикалык табитин, эмоционалдык сезим-туюмдарын жогорулатууга жардам берген. «Манаста» тарбия проблемасы эл турмушунан алынган, элдин педагогикалык көз карашынын, жамандык-жакшылык, баатырдык-коркоктук, адилеттик-кара өзгөйлүк ж.б. түшүнүктөрүнүн туундусу болгон. Эпостун мазмунунда камтылган көөнө дөөлөттөр, асылдыктар жаатында айтылган философиялык-методологиялык жоболорго таянуу жана аларга багыттануу педагогикалык ойлорду, түшүнүктөрдү, билимдерди логикалык жактан туура айкындоону жүйөлөдү. «Манас» эпосун изилдөөгө байланыштуу теориялык-методологиялык жоболор, манастануучулардын эмгектери таяныч катары кабыл алынып, алардын анализинин негизинде эпостун педагогикалык ойлордун энциклопедиялык феномени экендиги аныкталды. Ошону менен бирге адам таануу концепциясынын жоболорун жетекчиликке алуу, мына ушул призмадан кароо аркылуу изилдөөбүздүн нугун жана логикасын аныктоо, илимий ишибиздин майнаптуулугун шарттаган фактор болуп саналды. Ушул эле милдеттерге ылайык «Элдик тарбия», «Фольклордук педагогика», «Эпос жана элдик педагогикалык маданият», «Педагогикалык ойлордун энциклопедиялык феномени» түшүнүгүнүн илимий анализин «Манас» эпосуна байланыштуу өркүндөтүү ишке ашырылды.

2. Экинчи милдет эпостогу инсандын эмгекке даярдыгын, акыл-парасатын, адеп-ахлактык, экологиялык маданиятын өз ара айкалышта, бүтүндүктө өнүктүрүү тууралуу ойлор менен салттуу жөрөлгөлөр элдик

педагогикалык системанын өзөктүү багыттары экендигин далилдөө болуп, анда жаштарды тарбиялоодо «Манас» эпосундагы көп тармактуу таалим-тарбия идеяларынын зарылдыгын жана мүмкүнчүлүгүн аныктоо болуп, мында чыгармадагы Ата журттун эркиндиги үчүн күрөш, эл-жерди баскынчылардан бошотуу, кыргыз урууларынын башын бир мамлекетке бириктирүү, чачкын кандарды ынтымакка чакыруу, чыныгы достук, гумандуулук ж.б. тарбиялоонун мотивдери, эпостогу гармониялуу тарбиянын салттуу көрүнүштөрү, каармандардын чыныгы инсандык сапаттары, ар тараптан үлгү болуучу образдар системасы азыркы жаштарга алардын жүрүм-турумуна граждандык милдеттин жогорку өрнөктөрүнүн рефлексия жасоого стимул берүүчү мүмкүнчүлүгү бар экендиги тастыкталды.

3. Үчүнчү милдет – «Манас» эпосундагы элдик тарбиячылардын педагогикалык парасаттуулугу менен тарбиялоо методдорунун таасирдүүлүгүн «педагогикалык феномен» катары ачып көрсөтүү. Тышкы баскынчылардын агрессиясынан жана ички душмандардын ынтымаксыздыгынан карапайым калкты коргоо милдетин алуучу Манасты тарбиялоо үчүн Чыйырды, Бакай, Кошой, Ажыбай, Ошпур, Жамгырчы, Көкөтөй ж.б. элдик педагогдор салттуу педагогикалык маданияттын насыят айтуу, ишендирүү, көрсөтүү, үлгү болуу, жазалоо, сыйлоо, бата берүү, керээз калтыруу ж.б. методдорун пайдаланып, аны жана анын аскерлерин эмгек кылууга, акыл-эс, дене-бой жактан жетилип, жеринин табиятын сүйүүгө жана коргоого үйрөтөт. Диссертациядагы бул үчүнчү милдетке ылайык эпостогу элдик тарбиячылардын педагогикалык ишмердүүлүгүнө баа берилип, алардын балдарды тарбиялоодогу прогрессивдүү таасири жана бул тарбиялык иш-аракеттердин азыркы ааламдашуу доорундагы функциясы аныкталды. «Манас» эпосунун педагогикалык феномен катары белгилери катары төмөнкүлөр көрсөтүлдү: көп варианттуулугу, коллективдүү чыгармачылык экендиги, тарыхый жактан узак мезгилди чагылдырышы, демек, эпостун педагогикалык идеялары кыргыз элинин арасына массалык түрдө тарап, көптөгөн муундарды тарбиялоого кызмат кылгандыгы; элдин байыркы мифологиялык көз караштары, түшүнүктөрү сиңген чыгарма экендиги; ислам дининин таасири аркылуу эпостун педагогикалык маанисинин тереңдеши; ар тармактагы эмпирикалык билимдердин чагылдырылышы; калктын согуштук-аскердик билимдери, тактикалары, техникалары жана мекенчил жоокерди тарбиялоо технологияларынын баяндалышы; эпостогу элдик тарбиячылардын балдарды тарбиялоо методдору жана каражаттары көп түрдүү жана эффективдүү көрсөтүлүшү; уруш баталиялары көп сүрөттөлсө да, жалпысынан антисогуштук идеялардын берилиши; кийинки муундарга таасир этүүчү улуттук идеологиянын жана мамлекеттүүлүк тууралуу идеянын көрүнүштөрү орун алгандыгы; дастанды угуп жаткан жаш муундун адабий-эстетикалык, тилдик байлыктарынын, көркөм табитинин жогорулашына кызмат кылышы; Манастын жана андагы башка каармандардын урпактар үчүн өрнөктүү образ болгондугу; азыркы учурда кыргыз элинин көпчүлүк катмарынын «Манас» эпосунун каармандарын өздөрү менен кошо алып жүрүшү; жалпы улут өкүлдөрүнүн Манасты ыйык, таберик, аталар мурасы катары эсептөөсү;

эпостун искусствонун башка формаларына өтүп, алардын адамдарды руханий-адептик тарбиялоого салым кошуп келе жатышы ж.б.

4. Эпостун негизинде кыргыздардын эмпирикалык билимдери жана элдик тарбиялык түшүнүктөрүнүн калктын жашоо-тиричилигиндеги, педагогикалык маданиятындагы тарбиялоодогу ээлеген ордун феноменалдуу көрүнүш катары тастыктоо изилдөөбүздүн төртүнчү милдети болуп, элдик жөрөлгөлөр, үрп-адаттар, каада-салттар ата-бабалардын көчмөн жана жарым көчмөнчүлүк турмушунда жаш муундарды, калайык журтту социалдык тарбиялоонун таасирдүү каражаты болгондугу айкындалды. Жогорудагыдай улуттук дөөлөттөр кара аламан калктын башын бириктирүүнүн, элдик демократиялык мамлекет түзүүнүн кызматын аткарып келген. Бүгүнкү күн үчүн тарбиялык мааниси терең улуттук дөөлөттөр, асылдыктар: мекенчилдик, эмгекчилдик, элди, жерди берилип сүйүү, гумандуулук, достук, сүйүү идеясы эпопеяда феноменалдуу масштабда жана жалпыга таасирдүү деңгээлде берилген. Андыктан «элдик педагогиканын казынасы», «улуттук педагогиканын пансофиясы», «элдик педагогиканын энциклопедиясы» деген баага татыган эпосту жалпылай мүнөздөгөн аталыштар чыгарманын маңыз-мазмунуна төп келет жана андагы педагогикалык идеяларды колдоно алуубуз инсандык жүзүбүздү, улуттук иденттүүлүгүбүздү ар дайым сактап жүрүүнүн маанилүү фактору болуп саналат.

5. Бешинчи милдет. Эпостогу элдик билимдердин энциклопедиялык феноменин азыркы күндө да салттык турмуштук билим берүүнүн тажрыйбасы катары пайдалануунун мүмкүнчүлүгү катары кароо милдети «Манас» эпосундагы эмпирикалык билимдерди азыркы дүйнөлүк илимдер менен салыштыруу жана алардын жакын жактарын табуу, элдик билимдерди мектептеги окуу предметтеринде колдонуу ишмердүүлүктөрү менен байланыштуу каралды. Буга ылайык эпостогу элдик билимдерди аныктоо, салыштыруу жана колдонуу ишмердүүлүгү мугалимдердин адабий чыгарманы талдоо методдору, окутуунун принциптери жана көркөм чыгарма аркылуу тарбиялоо жүргүзүү компетенттүүлүгүн биримдикте алып баруу шарты менен байланыштуу экендиги көрсөтүлдү. Бул ишмердүүлүктөр текстти ар тараптуу талдоо, интерпретация, манасчылардын чыгармаларын угуу жана талдоо ж.б. ыкмаларды эффективдүү пайдалануу менен байланышат.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР:

1. «Манас» эпосунда чагылдырылган элдик педагогикалык идеяларды, теориялык негиздерди жана илимий изилдөөнүн методологиялык таянычтарын аныктоо жана анын негизинде кыргыз элинин эмгектик, адептик, акыл-эс, экологиялык, көркөм-эстетикалык, укуктук ж.б. тарбиянын курамдык бөлүктөрүнө тиешелүү ойлорду айкындоо жана аларды азыркы заманга ылайык интерпретациялоо жумуштары мындан кийин да окумуштуулар тарабынан ар тараптуу изилденүүгө тийиш.

2. Кыргыз элинин салттуу жөрөлгөлөрүн, «ата-эне-бала» мамилелеринин ролун, жоокерчилик замандагы баатырдык, балбандык салттарды, алыскы жана

кошуна элдердин ортосундагы дипломатиялык, достук мамилелерди эпостун текстине таянуу менен педагогикалык өнүктөн талданган ойлорду мектеп практикасында, жогорку окуу жайларында ж.б. билим берүү мекемелеринде кеңири колдонууга болот.

3. Эпостун негизинде айкындалган кыргыздардын эмпирикалык билимдери жана элдик түшүнүктөрүнүн калктын жашоо-тиричилигиндеги жана жаш муунду тарбиялоодогу ээлеген орду маанилүү жана керектигин бекемдейбиз.

4. Мамлекеттин көз карандысыздыгы анын чектерин коргоодон башталарын, чек араны көздүн карегиндей сактоо үчүн жоокерчилик өнөрдүн сырларын үйрөнүү зарылдыгын, өлкөнү, эл-жерди коргоого ар дайым даяр туруу аң-сезимин калыптандыруунун, ар бир карыш жер тилкеси ата-бабалардын Ала-Тоо жергесин мекендеген урпактарына мурастаган ыйык таберик экенин барктай, кадырлай билүүнү, «Ата мекен», «Ата журт», «Туулган жер» деген касиеттүү түшүнүктөрдүн маанисин өсүп келе жаткан жаш жеткинчектердин, коомдун ар бир мүчөсүнүн аң-сезимине жеткирүүнүн иш-аракеттерин тарбиялоо процессинде комплекстүү пайдалануу максатка ылайыктуу.

5. Эпостун педагогикалык мазмунунда камтылган тарбиянын багыттарына тиешелүү тексттерди (саптарды) чакан көлөмдөрдө басмадан чыгарууну жана аларды окуучулардын, студент жаштардын, ата-энелердин, окурмандардын өз алдынча окуп-үйрөнүүлөрүнүн маанилүүлүгүн, изилдөөнүн материалдарынын негизинде усулдук көрсөтмөлөрдү жана усулдук колдонмону басмага даярдап, билим берүү мекемелерине сунуштоонун зарылдыгын белгилейбиз.

ДИССЕРТАЦИЯНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ, ЖОБОЛОРУ

89 эмгекте чагылдырылган, алардын айрымдары:

Китептер:

1. **Колдошев, М.** «Манас» – кыргыз элинин педагогикалык ойлорунун энциклопедиялык феномени (Манасчы Сагымбай Орозбак уулунун варианты боюнча). Монография [Текст] / М. Колдошев. – Ош: Кагаз Ресурстары басмаканасы, 2019. – 392 б.

2. **Колдошев, М.** «Манас» – кыргыз элинин педагогикалык ойлорунун энциклопедиялык феномени (Манасчы Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча). Монография. Оңдолуп жана толукталып 2-басылышы. [Текст] / М. Колдошев. – Ош: Кагаз Ресурстары басмаканасы, 2022. – 398 б.

3. **Колдошев, М.** «Манас» – кыргыз элинин педагогикалык ойлорунун энциклопедиялык феномени (Монография) / М. Колдошев // Кыргыз Республикасы: Кыргыз патент. Күбөлүк №3786, 2020-жылдын 20-январы.

Макалалар:

4. **Колдошев, М.** Кыргыз эл педагогикасындагы сүйүнчүлөө салты [Текст] / М. Колдошев // Эл агартуу, №11-12. – 2013. – 28-31-бб. <https://edu.gov.kg>
5. **Колдошев, М.** Бай Жакыптын баласы Манасты эмгекке тарбиялаган алгачкы кадамы [Текст] / М. Колдошев // Ош мамлекеттик университетинин Жарчысы: илимий журналы, 2014-жыл, №2. – Ош. – 71-77-бб. www.oshsu.kg
6. **Колдошев, М.** Воспитательный урок события избрания Манаса Ханом [Текст] / М. Колдошев // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии: сб. ст. по матер. LXII международной научно-практической конференции, №3(60). –Новосибирск: СибАК, 2016. –С. 29-34. www.sibac.info
7. **Колдошев, М.** Феномен народного обычая в ракурсе ожидания рождения батыра (на материале кыргызского эпоса «Манас») [Текст] / М. Колдошев // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии: сб. ст. по матер. LXII международной научно-практической конференции, №4(61). –Новосибирск: СибАК, 2016. – С. 53-59. www.sibac.info
8. **Колдошев, М.** Жизненные реалии как фактор воспитания личностных качеств восьмилетнего Манаса [Текст] / М. Колдошев //Збірник центру наукових публікацій «Велес» за матеріалами міжнародної науково-практичної конференції: «Весняні наукові читання», 1 частина м. Київ: збірник статей (рівень стандарту, академічний рівень). –Київ: Центр наукових публікацій, 2016. –С. 148-152. www.cnP.org.ua
9. **Колдошев, М.** Воспитательное значение конфликтных эпизодов о юном батыре Манасе (На материале кыргызского эпоса «Манас») [Текст] / М. Колдошев // Личность, семья и общество: вопросы педагогики и психологии: сб. ст. по матер. LXV междунар. науч. -практ. конф. №6(63). –Новосибирск: СибАК, 2016. –С. 14-22. www.sibac.info
10. **Колдошев, М.** Природа, её эстетика, отраженная в эпосе «Манас» и мировая культура [Текст] / М. Колдошев // Сб. ст. по материалам LXIV Международной научно-практической конференции «Научная дискуссия: инновации в современном мире». – №4(63). – М. : изд. «Интернаука», 2017. –С. 113-122. ISSN 2309-2742 internauka.org
11. **Koldoshev, M.** The educational aspects of the meeting of Manas and Khan Koshoi (by the motives of the Kyrgys epic «Manas») [Text] / M. Koldoshev // Education, Science and Humanities Academic Research Conference: Conference Proceedinas, June 30, 2017, San-Francisco, USA: Scientific public organization «Professional Science», 2017. –Р. 221-236. www.scipro.ruwww.interclover.ru
12. **Колдошев, М. К.** Физикалык түшүнүктөр жана кубулуштар «Манас» эпосунда [Текст] / М. Колдошев // Литературоведение и языкознание: современные трансформации и традиции: сборник научных трудов по материалам I Международной научно-практической конференции, 18 сентября 2017 г. Москва: НОО «Профессиональная наука», 2017. – С. 38-45. www.scipro.ruwww.interclover.ru
13. **Колдошев, М.** Экономикалык тарбия жана түшүнүктөр «Манас» эпосунда [Текст] / М. Колдошев // Педагогика и образование: новые методы и

технологии: сборник научных трудов по материалам II Международной научно-практической конференции, 22 декабря 2017 г. , Нижний Новгород, Профессиональная наука, 2017. – С. 146-151. www.scipro.ruwww.interclover.ru

14. **Колдошев, М.** Манас баатырдын тек-таржымалын билүүгө далаалаттанган Ороңгу шаанын аракети [Текст] / М. Колдошев // Ош мамлекеттик университетинин жарчысы, №3, 2018. – 95-101-бб. www.oshsu.kg

15. **Koldoshev, M.** Democratic values of the Kyrgyz people in the context of the national epos «Manas» [Text] / M. Koldoshev // Polish journal of Science, №14 (2019), Vol. , 2. – p. 25-26. <http://www.pdjs.com>

16. **Koldoshev, M.** Educational value of conflict episodes from the life of young epical hero Manas (Based on the material of the Kyrgyz epic «Manas» [Text] / M. Koldoshev // «Scientific pages». Ежемесячный международный научный журнал. №16/2019. –С. 9-11. <http://sphdjournal.info>

17. **Колдошев, М.** Кан Манастын аскерлери менен болгон кагылышуусунун соңунда Акун баатырдын кыргыздарды сыпаттоосу [Текст] / М. Колдошев // Эл агартуу, №9-10, 2019. – 48-50-бб. <http://elagartuu.site.kg/>

18. **Колдошев, М.** Кан Манас менен Алмамбеттин жолугушуу окуясындагы нарктуу жөрөлгөлөр баяны [Текст] / М. Колдошев, Ж. Р. Имаралиева // Республиканский научно-теоретический журнал. Известия вузов Кыргызстана. – 2020. – №1. – 139-143-бб. <http://www.science-journal.kg>

19. **Koldoshev, M. K.** The peculiarity of the Kyrgyz people's democracy in the course of the choosing Manas as a Khan [Text] / M. K. Koldoshev, Z. S. Bozhonov // Palarch's Journal Of Archaeology Of Egypt / Egyptology, 17(7), (2020). – P. 5699-5703. <https://archivespalarch.n/>

20. **Koldoshev, M. K.** The exploits of young Manas in clashes with the Kytai-Kalmaks (Based on the material of the Kyrgyz heroic epos «Manas») [Text] / M. K. Koldoshev, B. Sh. Tazhikova, Z. Zh. Bubaeva // Palarch's Journal Of Archaeology Of Egypt / Egyptology, 17(7), (2020). –P. 5682-5688. <https://archivespalarch.n/>

21. **Колдошев, М. К.** Калмак ханы Акунбешим менен Манас баатырдын кагылышуу окуясынын тарбиялык өңүтү [Текст] / М. К. Колдошев // Кыргыз билим берүү академиясынын Кабарлары, 2021/01. – 2021. – 150-154-бб. <https://izvestia.kao.kg/>

22. **Koldoshev, M. K.** Physical concepts and phenomena in the context of the Kyrgyz epos «Manas» [Text] / M. K. Koldoshev // International Journal of Advance Research in Science and Engineering, Vol. №9, Issue №12, December 2020. www.ijarse.com. –P. 118/Page-125/Page.

23. **Колдошев, М. К.** Чоң жортуулда Манастын мыкты чоролорунун жоокердик тартипти кармануулары жана өз ара сый-урматтуу мамилелери [Текст] / М. К. Колдошев // Общественные, естественные науки и технологии: эксперименты и концептуализация: сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции, 8 июля 2021 г. , Нижний Новгород: Профессиональная наука, 2021. – С. 20-24. www.scipro.ruwww.interclover.ru

24. **Koldoshev, M. K.** Truthful narration of events by the storytellers of the Kyrgyz epic «Manas» (Using the example of simple mathematical operations) [Text] / M. K. Koldoshev // German International Journal of Modern Science №14, 2021. – p. 39-41. www.dizzw.com

25. **Колдошев, М. К.** Правдивое повествование событий сказителями кыргызского эпоса «Манас» (На примере простых математических действий) [Текст] / М. К. Колдошев // Национальная ассоциация ученых (НАУ). Ежемесячный научный журнал. Том 2 №69(2021). –С. 29-31. <https://national-science.ru>

26. **Koldoshev, M. K.** Use of ideas of the Manas epic in the implementation of the provisions of the concept of education of schoolchildren and youth of the Kyrgyz Republic for 2021-2030 [Text] / M. K. Koldoshev // German International Journal of Modern Science №19, 2021. – p. 46-48. www.dizzw.com<https://scholar.google.com>

27. **Koldoshev, M. K.** Traditional customs of the Kyrgyz as a factor in the socialization of a child's personality (Based on the Kyrgyz folk epic «Manas») [Text] / M. K. Koldoshev // German International Journal of Modern Science №27, 2022. – p. 17-18. www.dizzw.com

28. **Колдошев, М. К.** Манас менен Орго Хандын кармашуу окуясынын тарбиялык сабактары [Текст] / М. К. Колдошев // Кыргыз билим берүү академиясынын Кабарлары, №3(55) 2021. – 2021. – 42-46-бб. <https://izvestia.kao.kg/>

29. **Koldoshev, M. K.** Last Will and Testament of ManasBatyr [Text] / M. K. Koldoshev // International Journal Of Advanced Research (IJAR), Vol. 10(06), Issue Jun. 2022. – P. 398-401. <http://dx.doi.org/10.21474/IJAR01/14901>www.journalijar.com

30. **Колдошев, М. К.** Предсмертное завещание Манас-батыра (На материале авторского произведения Мара Байджиева «Сказание о Манасе») [Текст] / М. К. Колдошев // German International Journal of Modern Science №38, 2022. – с. 13-15. www.dizzw.com

31. **Колдошев, М. К.** Изучение опыта реализации педагогических идей «Манаса» в средних школах (на материале кыргызского народного эпоса «Манас») [Текст] / М. К. Колдошев // Международный научно-исследовательский журнал. – 2022. – №8(122). – URL: <https://research-journal.org/archive/8-122-2022-august/10.23670/IRJ.2022.122.115>

Колдошев Мисиралинин 13. 00. 01 – жалпы педагогика, педагогиканын жана билим берүүнүн тарыхы адистиги боюнча педагогика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган «Манас» – кыргыз элинин педагогикалык ойлорунун энциклопедиялык феномени» деген темадагы диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: элдик тарбия, фольклордук педагогика, эпос, элдик педагогикалык маданият, этнопедагогика, улуттук фольклор, этнография, манастануу.

Изилдөөнүн объектиси: «Манас» эпосунун текстинин педагогикалык мазмуну эсептелди.

Изилдөөнүн предмети: «Манас» эпосунун мазмуну аркылуу муундан муунга мурасталып келген педагогикалык ойлордун түпкүлүктүүлүгү жана энциклопедиялык феноменалдуулугу.

Изилдөөнүн максаты: Кыргыздардын салттуу педагогикалык маданиятынын жана жалпы педагогикалык билимдердин контекстинде «Манас» эпосундагы педагогикалык ойлордун феноменалдуулугун изилдөө, илимий жактан негиздөө.

Изилдөөнүн методдору: адабияттарга теориялык анализ берүү; текстке контент-анализ, структуралык-семиотикалык анализ; концептуалдык талдоо; герменевтикалык интерпретация ж. б.

Изилдөөнүн натыйжаларынын илимий жаңылыгы: «Манас» эпосунун кыргыз эл педагогикасындагы уникалдуу көрүнүш экендиги, анын мазмунунда таалим-тарбия берүүнүн, салттык билимдерди жайылтуунун ыкмалары, методдору, принциптери жана каражаттары ар тараптуу чагылдырылгандыгы алгачкы жолу масштабдуу иликтенди; эпостун текстиндеги элдик идеяларды педагогикалык аспектиде интерпретациялоо комплекстүү мамиленин негизинде жүргүзүлдү; эпостогу педагогикалык ойлордун системасын элдик салттуу педагогикалык маданияттын компоненти катары изилдөө иш-аракеттери жүрдү жана алардын азыркы жаштарды тарбиялоодогу мүмкүнчүлүгү аныкталды; «Манас» эпосунун кыргыз этнопедагогикасынын феноменалдуу көрүнүш катары изилдөө аркылуу улуттук педагогиканын мазмуну толукталды; изилдөөдө айкындалган педагогикалык ойлор этномаданий мурас катары жалпы адамзаттык рухий-педагогикалык баалуулуктар кенчинин баюусуна белгилүү деңгээлде салым кошору көрсөтүлдү.

Изилдөөнүн натыйжаларынын практикалык мааниси: Изилдөөнүн натыйжалары төмөнкүдөй чөйрөлөрдө колдонулушу мүмкүн: этнопедагогика илиминде «Манас» эпосунун таалим-тарбиялык табиятынын энциклопедиялык аспектилерин жаңыча изилдөөдө; «Манас» эпосундагы улуттук тарбиянын башкы баалуулуктарына таянып азыркы жаштарды тарбиялоо концепцияларын иштеп чыгууда; орто мектептерде, жогорку окуу жайларда «Кыргыз адабияты», «Педагогиканын тарыхы», «Кыргыз этнопедагогикасы» дисциплиналарынын, тарбиялык сабактардын жана тарбиялык иш-чаралардын мазмунун жана методикасын өркүндөтүүдө ж. б.

РЕЗЮМЕ

диссертационного исследования Колдошева Мисирали на тему: «Манас» - энциклопедический феномен педагогической мысли кыргызского народа» на соискание ученой степени доктора педагогических наук по

специальности 13.00.01 – общая педагогика, история педагогики и образования

Ключевые слова: народное воспитание, фольклорная педагогика, эпос, народная педагогическая культура, этнопедагогика, народный фольклор, этнография, манасоведение.

Объект исследования: педагогическое содержание текста эпоса «Манас».

Предмет исследования: значительность и энциклопедическая феноменальность педагогических мыслей, передаваемых из поколения в поколение через содержание эпоса «Манас».

Цель исследования: исследование, научное обоснование феноменальности педагогической мысли эпоса «Манас» в контексте традиционной педагогической культуры кыргызов и общепедагогических знаний.

Методы исследования: теоретический анализ литературы; контент-анализ текста, структурно-семиотический анализ текста; концептуальный анализ; герменевтическая интерпретация и т. д.

Научная новизна результатов исследования: впервые проведено масштабное исследование эпоса «Манас» как уникального явления кыргызской народной педагогики, в содержании которого всесторонне отражены приёмы, методы, принципы и средства воспитания, распространения традиционных знаний; на основе комплексного подхода осуществлена интерпретация народных идей в тексте эпоса в педагогическом аспекте; проведена работа по исследованию системы педагогической мысли в эпосе как компонента народной традиционной педагогической культуры; определен их потенциал в воспитании современной молодежи; в определенной степени дополнено содержание национальной педагогики посредством исследования эпоса «Манас» как феноменального явления кыргызской этнопедагогики; показано, что педагогические мысли как этнокультурное наследие, выявленные в исследовании способствуют обогащению сокровищницы общечеловеческих духовно-педагогических ценностей.

Практическая значимость результатов исследования: результаты исследования могут быть использованы в следующих областях: в этнопедагогической науке при изучении энциклопедических аспектов образовательно-воспитательной функции эпоса «Манас»; в разработке концепций воспитания современной молодежи на основе базовых ценностей национального воспитания эпоса «Манас»; в средних школах, высших учебных заведениях при изучении дисциплин «Кыргызская литература», «История педагогики», «Кыргызская этнопедагогика», в совершенствовании методики и содержания классных часов, воспитательных мероприятий и т. д.

SUMMARY

dissertation research by KoldoshevMisirali on the topic: «Manas - an encyclopedic phenomenon of pedagogical thought of the Kyrgyz people» for the degree of candidate of pedagogical sciences in the specialty 13.00.01 – general pedagogy, history of pedagogy and education

Key words: public education, folk pedagogy, epos/epic, national pedagogical culture, ethnopedagogy, folklore, ethnography, “Manas” studies.

Object of study: pedagogical content of the text of the epic “Manas”.

The subject of the study: the significance and encyclopaedic phenomenality of pedagogical thoughts transmitted from generation to generation through the content of the epic “Manas”.

The purpose of the study: research, theoretical substantiation of the phenomenality of the pedagogical thought of the epic “Manas” in the context of the traditional pedagogical culture of the Kyrgyz and general pedagogical knowledge. This ontological picture is based on the definition of the not yet fully known and untapped potential of the epic as a phenomenal component of national cultural and pedagogical processes.

Research methods: theoretical analysis of literature; content analysis of text; structural-semiotic analysis of text; conceptual analysis; hermeneutical interpretation, etc.

The novelty of research findings: for the first time, a large-scale study of the epic "Manas" as a unique phenomenon of Kyrgyz folk pedagogy was conducted, the content of which comprehensively reflects the techniques, methods, principles and means of education, dissemination of traditional knowledge; on the basis of an integrated approach, the interpretation of folk ideas in the text of the epic in the pedagogical aspect has been carried out; a study of the system of pedagogical thought in the epic as a component of folk traditional pedagogical culture has been performed; the potential of the above said in the education of modern youth has been determined; to a certain extent, the content of national pedagogy has been enhanced through the study of the epic “Manas” as a remarkable phenomenon of Kyrgyz ethnopedagogy; it is shown that pedagogical thoughts as an ethno-cultural heritage, identified in the study, contribute to enriching the treasury of universal spiritual and pedagogical values.

The practical significance of the dissertation research: the results of the research can be used in the following areas: in ethnopedagogic science in the study of encyclopaedic aspects of the educational function of the epic “Manas”; in developing the concept of education of modern youth based on the fundamental values of national education of the epic “Manas”; in secondary schools, higher educational institutions in the process of teaching the disciplines “Kyrgyz literature”, “History of pedagogy” and “Kyrgyz ethnopedagogy”; in improving the methodology and content of classroom hours, educational activities, etc.

